

Müslüman Ülkelerde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi

Senem Ertan*

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Öz

Kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konuları tartışıldığında, Batılı bilim insanlarının Müslüman ülkeleri birleşmiş tek bir kültür olarak görme eğilimleri vardır. Söz konusu eğilim ve savların sorgulandığı bu makalede, aynı zamanda, İslamiyet'i toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı kuvvetli bir engel olarak gören birtakım fikirlere de eleştirel bir yaklaşım getirilerek, Müslüman ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları arasındaki farklılıklar incelenmektedir. Bu amaçla bu çalışmada dünyadaki toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının kapsamını ölçmek için oluşturulmuş yeni ve orijinal kadın politikası ölçekleri kullanılmıştır. Bu ölçekler, 20 tanesi Müslüman olmak üzere toplam 84 ülkedeki toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarını, karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelemeyi mümkün kılmıştır. Bu çalışmanın analizleri Müslüman ülkelerdeki toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları arasında önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir. Bunun yanında, bu çalışmanın sunduğu ampirik deliller, Müslüman ülkelerin Müslüman olmayan ülkelere oranla genel olarak daha kötü toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları ürettiklerini de göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: kadın politikaları, İslam medeniyeti, Müslüman kadınlar

---

* Yrd.Doç.Dr. Senem Ertan, Siyaset Bilimi Bölümü, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara-Türkiye. E-posta: senem.ertan@asbu.edu.tr. ORCID ID: 0000-0002-3299-1596.

Comparative Analysis of Gender Equality Policies in Muslim Countries

Senem Ertan

Social Sciences University of Ankara

Abstract

There is a common Western scholarly tendency to see Muslim countries as a uniformed culture when considering gender equality and women's rights issues. This article analyzes the variance of gender equality policies between Muslim countries while questioning those arguments and the arguments that see Islamic religious heritage as one of the most powerful barrier to gender equality in the world. For this aim, this study uses new original scales of gender equality policies developed to measure the scope of gender equality policies around the world. These scales facilitated us to comparatively analyze gender equality policies in 84 countries, 20 of which are Muslim countries. Analyzes of this study demonstrates that there is a significant variance of gender equality policies between Muslim countries. Moreover, empirical evidence provided by this study also shows that Muslim countries in general adopts worse gender equality policies than non-Muslim countries.

Keywords: *gender equality policies, Muslim, non-Muslim, Muslim women*

Giriş

Dünya üzerindeki farklı kültürlerden ve farklı milletlerden birçok kadın, her gün yaşadıkları ülkelerdeki yönetimlerin ürettikleri politikaların etkilerini hissetmektedir. Bu politikaların başında hukuki düzenlemeler, eylem planları ve kamu politikalarının uygulanmasına yönelik diğer karar ve tedbirler gelmektedir. Bu politikalar sadece tüm dünyada değil, bir bölge içerisindeki farklı ülkelerde de çok çeşitli şekillerde ortaya çıkabilmekte ve ülkelerin kadın hakları ve toplumsal cinsiyet konusundaki hassasiyetlerini ortaya koyan bir tablo sunmaktadır. Fakat Birleşmiş Milletler ve Dünya Ekonomik Forumu gibi uluslararası kuruluşlar tarafından toplumsal cinsiyet ayrımcılığına dair oluşturulan endeksler aracılığıyla ülkeler en iyiden en kötüye doğru sıralanmakta ve üst sıralarda yer alan ülkeler daha eşitlikçi ülkeler, alt sıralarda yer alan ülkeler ise daha az eşitlikçi ülkeler şeklinde yansıtılmaktadır. Ancak bu sıralamalar yanılgılara sebep olmakta ve üst sıralardaki ülkelerin kadın haklarının her konusunda çok iyi performans sergiledikleri gibi yanlış bir algının oluşmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda bu konuda çalışmalar yapan bazı araştırmacılar bu sıralamayı temel alarak genellemelerde bulunma eğilimiyle Müslüman ülkelerin kadın politikası üretme konusunda daha az eşitlikçi olduğu tezini ortaya sürmektedirler. Bu tez, genel olarak bütün Müslüman ülkelerin, toplumsal cinsiyet eşitliğinin farklı konuları arasında herhangi bir ayırım yapılmaksızın benzer politikalar ürettiklerini farz ederek, İslam medeniyetinin kadın politikalarının üretilmesinde engelleyici bir faktör olduğunu savunmaktadır (Inglehart & Norris, 2004). Bu araştırma, bu literatürden esinlenerek, Müslüman ülkelerde kadın politikaları arasındaki farklılıkları göstermeyi amaçlamaktadır.

İslam Medeniyeti tezinin savunucuları, medeniyetlerin din merkezinde oluştuğunu savunmaktadırlar. Bu bağlamda bir medeniyete ait bireylerin farklı coğrafyalarda yaşasalar bile aynı dine ait oldukları için benzer kültürel temelleri olduğu tezini savunarak, bu kültürler arasındaki değişikliklerin minimum seviyede olduğunu kabul etmektedirler. Fakat Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarına bakıldığında ülkeden ülkeye ve konudan konuya farklılık olduğu görülmektedir. Örneğin; Türkiye’de kadınlar seçme ve seçilme hakkını 1934’de kazanmış ancak kadınların politikada temsili konusunda verimli politikalar üretilmemiş ve birçok ülkenin gerisinde kalmıştır. Bunun yanı sıra İran, *Aile Hukukunda* kadın erkek eşitliğini sağlama konusunda diğer ülkelerin çok gerisinde kalmışken, kadınların eğitimi konusunda başarılı bir performans sergilemiştir. İran’daki üniversite öğrencilerinin %60’ını kadınlar oluşturmaktadır (Beeman, 2013: 407). Bu araştırma, Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarındaki farklılıkları ampirik olarak sistematik bir biçimde inceleyerek literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla araştırmada, 20 Müslüman ülkenin de dâhil olduğu 84 ülke ile ilgili uluslararası veriler toplanmış, 7 kamu politikası alanından 18 konuyu içeren ve araştırmamanın amaçladığı karşılaştırmalı analizleri yapmayı mümkün kılan orijinal ölçümler geliştirilmiştir. Araştırmanın teorik temelleri ve araştırma sorusu okuyucuya iletildikten sonra araştırmanın bir sonraki bölümünde kadın politikası ölçüklerinin oluşturulma yöntemi açıklanmıştır. Sonraki bölümde ise Müslüman ülkelerin kadın

politikalarını benimsemelerinde ortaya çıkan varyans eğilimleri sektörler arasındaki farklılıkların yanı sıra literatürde sıklıkla araştırılan üç etken bağlamında incelenmiştir. Bu etkenler sırasıyla bölgesel farklılıklar, etnik farklılıklar ve laiklik temelli farklılıklardır. Bu temellerde araştırma bulguları istatistiksel ve betimsel karşılaştırma tekniklerine başvurularak sunulmaktadır.

Literatür Taraması: Müslüman Ülkelerde Kadın Hakları

Keddie, Müslüman ülkelerdeki kadın haklarının incelenmesi konusunda dört temel akademik bakış açısı bulunduğunu dile getirmiştir (Keddie, 1990). Bunlardan ilki, Müslüman kadınların Müslüman olmayan kadınlardan daha çok baskı altına alındığı görüşünü reddetmekte ve hatta Müslüman kadınların Müslüman olmayanlara göre daha az zulüm ve baskı gördüğü argümanını öne sürmektedir. İkinci yaklaşım, Müslüman kadınların daha fazla zulüm ve baskı gördüğünü kabul etmekte fakat bu baskının İslamiyet'ten kaynaklanmadığı görüşünü desteklemektedir. Bu bağlamda savunulan ana konu, ataerkil toplum düzeninin ve eşitlikçi olmayan toplumsal değerlerin, Kuran'ın esas değerlerinin çarpıtılmasına ve erkeklerin çıkarlarını öne çıkaran dini metin yorumlarına sebep olduğu şeklindedir. Üçüncü yaklaşım, İslam öğretilerinin kadınlara karşı eşitlikçi olmayan ifadeler içerdiği ve kadınların geri kalmışlığından sorumlu olduğunu savunmaktadır. Bu görüşü benimseyen araştırmacılar, İslâm dininde eşitlikçi reformlar yapılmaması halinde kadının toplumdaki yerinde hiçbir gelişmeye adım atılamayacağını söylemektedirler. Dördüncü yaklaşım ise ilk üç yaklaşımın bir karışımını savunmaktadır. Bu yaklaşım kadın hakları konusunda İslam dininin çok fazla vurgulanmasının gereksiz olduğunu belirterek, diğer ekonomik, sosyal ve kültürel faktörlerin Müslüman kadın haklarını şekillendirmede çok daha etkili olduğu tezini öne atmıştır.

Bu araştırma üçüncü yaklaşımı sorgulayacaktır. Üçüncü yaklaşım, İslam dinini kadınların ikincil durumundan sorumlu tuttuğu için Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarını statik ve değişim göstermeyen bir yapıda görme eğilimindedir. Bu nedenle Müslüman ülkelerde yaşayan kadınların benzer politikalara tabi olduğu görüşü ortaya atılmaktadır. Bu araştırma söz konusu argümanları sorgulayarak Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarının varyansını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Geçtiğimiz yıllarda özellikle Batılı akademisyenler, basın yayın kuruluşları ve araştırmacılar perspektiflerini genişleterek Müslüman ülkelerin kendi içindeki değişim ve farklılaşmalarını kabul etmeye başlamış olsalar bile, halen kadın haklarının Müslüman ülkelerin tamamında çok geri kalmış olduğu düşüncesi yaygın bir kanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakış açısının temel sebebi, İslamiyet'in kadınları erkekler karşısında ikincil konuma düşürdüğü inancıdır. Bunun yanında Müslüman ülkeler arasındaki farkları ortaya koymaya yönelik karşılaştırmalı ampirik analizler de yetersiz kalmaktadır (Bodman, 1998). Bu sebeplerle bu araştırma literatürdeki bu boşluğu doldurarak Müslüman ülkelerdeki kadın politikaları arasındaki farkları ortaya koymaktadır.

Medeniyetler Çatışması Teorisi

Literatürde çok büyük önem atfedilen Huntington'un Medeniyetler Çatışması Teorisi, gelecekteki çatışmaların ülkelerin tarih, dil, gelenek, görenek ve en önemlisi de dini temellere dayalı "kültürel fay hatlarından" kaynaklanacağı hipotezini savunmaktadır (Huntington, 1998). Huntington, geçmişte yaşanmış uluslararası çatışmaların dini temelli olduğunu söyler. Dinsel farklılıklar toplumsal değer ve kaidelerde de farklılıklara sebep olarak medeniyetlerin temel yapı taşı oluşturmuştur. Medeniyetlerin ayrışmasında kültürel farklılıkların, siyasi ve ideolojik farklılıklardan daha önemli olduğunu söyleyen Huntington, bunun ülkelerin demokrasi seviyelerini belirleyen temel etkenlerden biri olduğunu görüşünü ileri sürer. Bu bağlamda Huntington, İslâmiyeti İslâm medeniyetinin temel oluşum sebebi olarak görerek bu medeniyetin Batılı anlamdaki demokrasi görüşü ile uyuşmadığı çıkarımında bulunur (Huntington, 1998; Huntington, 1993). Fakat medeniyetler arasındaki farkı, din temelinde tanımlamak, bir medeniyete ait bütün toplulukların homojen olduğunu, benzer değerleri benimsediğini ve kültürel olarak düşünce yapılarının birbirine yakın olduğunu varsaymayı gerektirmektedir. Bu bağlamda Esmer (2003), Dünya Değerleri ve Avrupa Değerleri Anketlerini kullanarak Huntington'un bu tezini sorgulayan ampirik bir çalışma yapmıştır (Esmer, 2003). Bu araştırmasında Esmer, Ortodoks, Katolik, Protestan ve Müslüman kültürlerine bağlı medeniyetlerin pratikte var olup olmadıklarını sistematik olarak incelemiştir. Bu çalışmasında Esmer, özellikle, sosyal sermaye, modernite, demokrasi, Protestan ahlaki gibi farklı değer yargılarının medeniyetler çatışması tezi bağlamındaki geçerliliğini değerlendirmiştir. Esmer, çalışmasında bir medeniyete ait toplumların kültürel benzerlikler sergileyerek diğer medeniyetlere ait toplumlardan gözle görülür ve ölçülebilir seviyede farklı olacağı hipotezini ortaya atmıştır (Esmer, 2003). Bu bağlamda bir medeniyet içindeki farklılıkların, medeniyetler arasındaki farklılıklardan daha az olacağı görüşünü benimsemiştir. Esmer analizlerinin sonucunda İslâm medeniyetine ait toplumların kesin çizgilerle ayrılmış İslami bir kültürel kuşak oluşturduğu görüşünü reddetmiş ve sadece yüksek dindarlık seviyeleri ve düşük cinsel hoşgörü seviyeleri konularında Müslüman ülkelerin benzer değerleri paylaştığı sonucuna ulaşmıştır.

Medeniyetler Çatışması Teorisi birçok yönüyle eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Bu eleştirilerin en çok ses getirenlerinden biri Edward Said'in *Cehaletler Çatışması* başlıklı makalesidir (Said, 2001). Bu makalede Said, Huntington'un tezinin temelini oryantalist Bernard Lewis'in *Müslüman Öfkenin Kökenleri* (1990) başlıklı makalesinden geldiğini savunur. Her iki makalenin de bir medeniyetin içindeki farklı dinamikleri ve çeşitliliği yok saydığını ileri süren Said, *İslâm ve Batı* gibi etiketleme, genelleme ve ayrıştırmalarla yazarların aslında bu farklı gruplar arasındaki benzerlik ve bağları yok saydıklarını iddia eder. Said, İslamiyet'in Batı medeniyetinin merkezinde yer aldığını savunur. Tüm Avrupa ve ABD'de Müslümanların sayısının giderek arttığını ve Batı'nın İslâm'ın hümanizmi, bilimi, felsefesi, sosyolojisi ve tarih yazımından faydalandığını söyler (Said, 2001). Bunu destekleyen bir yazı da Aktürk tarafından yazılmıştır (Aktürk, 2007). Aktürk İslam dininin kendine özgü özellikleri olmasına rağmen siyasal ve entelektüel anlamda

ayrı bir İslam medeniyetinin varlığından söz etmenin mümkün olmadığını belirtmiştir (Aktürk, 2007: 174).

Davutoğlu da benzer bir şekilde Huntington'u eleştirerek bu yaklaşımın Toynbee'nin Batı medeniyetinin tarih anlayışını tasvir etmek için kullandığı üç temel noktaya oturduğunu belirtmektedir (Davutoğlu, 1997; Toynbee, 1965: 55). İlk olarak Huntington, insanlık tarihini Batı medeniyetinin tarihî akış seyrine bağlayarak benmerkezci yanılısama yapmıştır. İkinci olarak, Doğu hiç değişmeyen toplu ve sabit bir yer gibi yansıtılmıştır. Son olarak da Batı'nın ekonomik ilerlemesinden kaynaklanan bir yanılısama ile tarih düz bir çizgi üzerinde seyreden bir olgu gibi yansıtılmıştır. Bu bağlamda Batı'nın içerisinde bulunduğu tek bir tarihi akış varmış ve diğerler ülkeler bu akışa bağımlıymış gibi bir çıkarım yapılmıştır (Davutoğlu, 1997).

İslam, Demokrasi ve Sekülerlik Tartışmaları

İslam dini ile demokrasinin birbiri ile uyuşmadığını varsayan literatüre karşı yazılmış uygulamalı çalışmalarda, Müslüman ülkelerde demokrasi seviyeleriyle ilgili birbirinden farklı etkenler, uygulamalar, ideolojiler ve görüşler olduğu belirtilmiştir. Örneğin; Esposito and Voll altı Müslüman ülkeyi içererek yaptıkları analizlerinde, İslamiyet ve demokrasi terimlerinin pragmatik olarak birbiriyle uyumlu olduğunu göstermişler fakat yine de siyasi ve ekonomik sebepler ile Müslüman ülkelerde demokratikleşme hareketlerinin başarısı konusunda şüphe duyduklarını belirtmişlerdir (Esposito & Voll, 1996: 198). Bu bağlamda Batıda algılanan demokrasi anlayışı ile Müslüman ülkelerde uygulanan demokrasi kavram ve geleneklerinin birbirinden farklı olabileceği görüşü bulunmaktadır (Voll, 2007). Öyle ki, Müslüman ülkelerde birçok düşünür İslami kurallar çerçevesinde belirlenen bir politikalar bütünü simgeleyen İslami bir demokrasi tanımını yapmaya çalışmıştır (Esposito & Voll, 1996: 7). Esposito ve Piscatori (1991), İslami dini kuralların her şeyin üstünde olduğu konusunda hiçbir tartışma bulunmadığını fakat halk egemenliği ve ilahi egemenlik arasındaki ilişki konusunda Müslüman ülkelerde tartışmalar olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin; Pakistan ve İran'da ilahi egemenliğin halk egemenliği üzerinde sorgulanamaz bir üstünlüğü olduğu görüşü var iken (özellikle de azınlık ve kadın hakları konularında), Türkiye'de devlet yönetiminde laiklik temelinde halk egemenliği ilahi egemenlikten üstün tutulmuştur. Öyle ki, Müslüman ülkelerde birçok düşünür İslami kurallar çerçevesinde belirlenen bir politikalar bütünü simgeleyen İslami bir demokrasi tanımını yapmaya çalışmıştır (Esposito & Voll, 1996: 7).

Midlarsky (1998) İslam medeniyeti ve demokrasi arasındaki ilişkiyi demokrasinin farklı boyutlarının ölçüldüğü üç endeks (siyasal haklar, liberal demokrasi, kurumsal demokratikleşme) kullanarak incelemiştir. Midlarsky analizlerinde İslam dininin ve kültürel değişkenlerin liberal demokrasi ve kurumsal demokratikleşme üzerinde olumsuz etkilerini bulurken, siyasal haklar alanında herhangi bir etki bulmamıştır. Bu bağlamda, Midlarsky kullanılan ölçeklerin ve demokrasinin farklı boyutlarının farklı ölçeklerde

değerlendirilmesinin analiz sonuçlarını önemli ölçüde etkilediğini savunmuştur. Örneğin, siyasal haklar ve demokrasinin kurumsallaşması demokrasinin iki farklı boyutudur ve dini kültürel etkenler bu iki boyutu yukarıda belirtildiği gibi farklı şekillerde etkilemektedir. Midlarsky, Medeniyetler Çatışmasının mümkün olup olmadığı sorusuna karşı İslâm dininin demokrasiyle bağdaşmadığını savunan hipotezlerin aksine demokrasi ve İslâmiyet arasında uyuşan bazı noktaların olabileceği önerisinde bulunarak yakın gelecekte benzer çatışmaların pek de mümkün olmadığını iddia etmiştir (Midlarsky, 1998: 485, 498-505).

Batı dünyasında üretilen birçok çalışma demokratik kurumların gelişmesinde modernleşmeyi bir ön koşul olarak görmekte ve Ortadoğu'yu değerlendirirken İslamiyet'in modernleşmeye karşı olduğunu varsaymaktadır. Bu sebeple de Müslüman ülkelerde demokratikleşme çabalarının başarılı olamayacağı savı öne sürülmüştür. Bu argümanlara karşı çıkan Esposito ve Piscatori (1991), sekülerleşme ve ilerlemeyi modernleşen toplumların seçimi olan demokrasinin vazgeçilmez koşulları olarak görerek, bunun İslamiyet ile uyumsuz olduğu gibi kısır bir çıkarıma ulaşmanın aslında demokratikleşme süreçlerinde ideolojilerin oynadığı rolü yok saymak olduğunu savunmaktadırlar. Tarihsel bir değerlendirme yapılırsa, dini gelenekler farklı kültürlerde farklı ideolojik yorumlara ve tutum değişikliklerine sahne olabilmektedir (Esposito & Piscatori, 1991). Cumhuriyet veya monarşi yönetimi olması fark etmeksizin, İslamiyet farklı şekillerde yorumlanarak 20. yüzyıl Müslüman ülkelerinde hem demokrasinin ve hem de diktatörlüğün desteklenmesi mümkün olabilmektedir. Yani, Müslüman ülkelerde düşünce farklılıkları bulunmaktadır ve farklı ülkelerdeki farklı düşünürlerin İslami değerler ile demokrasinin uyumlu olup olmaması konusunda farklı görüşleri bulunmaktadır (Esposito & Piscatori, 1991). Örneğin; Muhammed Asad, meclisin kadın erkek eşitliğini de ele alarak tüm halkı temsil kabiliyetinin olması gerektiğini ve bunun da sadece özgür ve adil seçimlerle elde edilebileceğini belirtirken, Shaykh Fadlallah Nuri İran'da anayasanın yapılandırılması sürecinde İslam dininin eşitsizlikler içeren muhtevası gereği vatandaşların eşit olması koşulunun bu ülkede uygulanamayacağı görüşünü savunmuştur (Esposito & Piscatori, 1991: 434-435).

Tessler (2002) İslam dininin demokratikleşme için bir engel teşkil etmediğini bireysel seviyede analiz birimi kullanarak göstermiştir. Tessler, Filistin, Fas, Cezayir ve Mısır'ı içeren analizlerinde, demokratik, medeni ve katılımcı bir politik kültürün demokrasinin olgunlaşmasında önemli rol oynadığını ve ortalama bir Arap vatandaşının İslamiyete bağlılığının bu politik kültürün gelişmesine herhangi bir olumsuz etkisi olmadığını göstermiştir (Tessler, 2002). Norton (2002) da Arap ülkelerinde yaptığı çalışmasında, bu ülkelerin bazı karakteristik özellikleri olmasına rağmen genel olarak dünyadaki yeni demokratikleşen ülkeler ile benzer trendlere sahip olduğunu göstermektedir. Norton, sosyo-ekonomik oluşumlar, sivil toplumun eklenmesi, devlet yapısı ve dış faktörlerin Arap ülkelerinde demokratikleşme çabalarının belirleyicileri olduğunu ve bu faktörlerin her ülkede farklı konfigürasyonları olduğu için hali hazırda bu ülkelerde gözlemlenen demokratikleşme seviyelerindeki farklılaşmalara sebep olduğunu belirtmiştir (Norton, 2002).

Fish (2002), İslam dini ve rejim tipi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Bu çalışmada Fish, Müslüman ülkelerdeki demokrasi açığının onların siyasi şiddete daha yatkın olmalarından, daha az seküler olmalarından veya kişiler arasındaki güvenin daha az olmasından kaynaklanmadığını belirterek, bu demokrasi açığının temelini kadınların baskılanmaları/boyun eğdirilmeleri (subordination of women) olduğunu savunur (Fish, 2002: 5). Donno ve Russet (2004) Fish'in argümanını test ederek, Müslüman kültürünün kadın haklarının elde edilmesi için önemli bir engel teşkil etmediğini söylerler. Bundan ziyade Arap ülkelerinin bazı kültürel özelliklerinin hem demokrasi hem de kadın hakları üzerinde negatif etkiler yarattığını gösterirler. Bunun sonucunda İslam kültürü hipotezini doğrulayacak yeterli kanıt bulunmadığını iddia ederler (Donno & Russet, 2004: 602).

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Bağlamında Medeniyetler Çatışması

Inglehart ve Norris, Huntington'un Medeniyetler Çatışması tezini toplumsal cinsiyet değerleri açısından test etmiş ve İslam medeniyeti hipotezinin demokrasi bağlamında değil de toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Inglehart & Norris, 2003; Inglehart & Norris, 2004). Inglehart ve Norris, Huntington'un önerisini test etmek için Dünya Değerler Anketi'nden bazı soruları kullanarak bir toplumsal cinsiyet eşitliği değerleri endeksi oluşturmuşlardır. Bu endekste kullanılan sorular şunlardır: 1) Genel olarak erkekler kadınlardan daha iyi siyasi liderlik yaparlar; 2) İş bulma imkânları kısıtlıyken, erkeklerin bu işleri alma hakkının kadınlara oranla daha fazla olması gerekir; 3) Üniversite eğitimi bir erkek için bir kadından daha önemlidir; 4) Bir kadının amacını yerine getirebilmesi için çocuğunun olması gereklidir; 5) Bir kadının tek ebeveyn olarak çocuk sahibi olmak isteyip bir erkekle kalıcı bir ilişkisi olmasını istememesinin onaylanması durumu. Yapılan analizler sonucunda, Müslüman ülkelerin Müslüman olmayanlara oranla daha az toplumsal cinsiyet eşitlikçi değerleri benimsedikleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, Müslüman ve Müslüman olmayan ülkeler arasında, toplumsal cinsiyet eşitliği değerleri konusunda özellikle yeni kuşaklar arasında büyük bir uçurum vardır ve İslam dini bu eşitsizliğin temel sebebidir (Inglehart & Norris, 2004). İslami medeniyet ve Batı medeniyeti arasındaki temel çatışmanın demokrasi değil de, toplumsal cinsiyet temellidir. Kadın hakları bakımından din sadece kültürler arası bir uçuruma sebep olmakla kalmayıp, kadınlara sunulan fırsatların da azalmasına sebep olmaktadır. Bunun yanında ekonomik kalkınma ve modernleşme toplumsal cinsiyet eşitliği değerlerine olumlu bir etki yapmakta ve endüstrileşme kadını ücretli işgücüne taşıyarak doğurganlık oranlarını önemli ölçüde azaltmaktadır. Fakat bu analizlerinde Türkiye'nin ekonomik olarak görece gelişmiş olmasından dolayı diğer Müslüman ülkelerden daha iyi toplumsal cinsiyet eşitliği ve cinsel liberalleşme değerlerinin olduğu savunulmaktadır. Ancak dünyanın kültürel haritası çizilirken Pakistan, Cezayir, Mısır, Endonezya, İran ve Türkiye gibi ülkeler ekonomik gelişmişlik oranları birbirlerinden farklı olmasına rağmen genel olarak benzer değer skorları elde etmişlerdir (Inglehart &

Norris, 2004: 155). Bu bağlamda Inglehart ve Norris'in çalışması kendi içinde çelişkiler içermektedir.

Spierings et.al. (2008), Inglehart ve Norris'in ses getiren tezini kadınların iş hayatına katılımı açısından incelemiş ve Müslüman ülkelerdeki kadınların iş hayatına katılımında büyük farklılıklar olduğu gerçeğini ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda yaptıkları araştırmada, "Eğer İslam medeniyeti toplumsal cinsiyet eşitliğinin olmaması ile tanımlanıyorsa, nasıl olur da kadınların iş gücüne katılımı bu ülkeler arasında bu kadar değişiklik gösterebilir?" sorusuna cevap aramışlardır (Spierings et.al., 2008: 504). Araştırmalarının sonucunda, İslâmiyet'in demokrasi ve toplumsal cinsiyet eşitliğini engellediği görüşü reddedilerek, İslâmîleşme seviyelerinin kadının işgücüne katılımına direk bir etkiye bulunmadığını göstermişlerdir. Bu bağlamda Müslüman ülkelerde var olan modernleşme, demokratikleşme, Müslümanlık ve kadın erkek eşitliği konusunda yapılan kabataslak genellemelerden uzak durulmasının gerekliliğini vurgulamışlardır.

Price (1999) 23 Müslüman ülkeyi içeren çalışmasında insan hakları ve sivil özgürlüklerin durumunu inceleyerek, Müslüman ülkelerdeki farklılıklara vurgu yapmıştır. Price (1999), Müslüman ülkelerdeki kamu politikalarına etki eden faktörleri İslamiyet dininden çok, modernleşme, ekonomik farklılıklar, sömürgeciliğin etkileri ve Batıya bağımlılık gibi sebeplerle ilişkilendirmiştir. Benzer şekilde Afkhami, Bodman, Stepan ve Robertson çalışmalarında Müslüman kadınların her zaman monolitik olarak tasvir edildiğini ve etnik, kültürel, sosyal farklılıklarının göz ardı edilerek tek bir kültürün parçalarıymış gibi yansıtıldıklarını belirtmişlerdir (Afkhami, 1995; Bodman, 1998; Stepan ve Robertson, 2003). Aslında bütün dünya dinlerinin çok sesli olduğu ve farklı doktrin ve uygulamaları içerdiği, bu nedenle de Batılı medya ve bilim insanlarının daha özenli ve dikkatli davranmaları gerektiği vurgulanmıştır (Stepan ve Robertson, 2003). Bu bağlamda bu alanda yapılacak araştırmaların klişeleşmiş görüşlerin yıkılmasında önemli bir rol oynaması beklenmektedir. Hudson et. al. (2012), Tohidi (1998) ve Stepan ve Robertson (2003) gibi akademisyenler yaptıkları ampirik çalışmalar ile Müslüman ülkelerdeki kadın hakları uygulamalarındaki farklılıkları göstermiş ve etnik köken, sosyoekonomik göstergeler, bölgesel farklılıklar, milli kimlik algısı gibi faktörlerin etkilerine ilgi çekerek, Müslüman ülkelerdeki bütün kadınların benzer kalıplaşmış ve sert uygulamalara konu olmadıklarını belirtmişlerdir.

Bu literatür bağlamında bu makalede Müslüman ülkelerde üretilen kadın politikalarının varyansı incelenecektir. Bunun yanında literatürde sıklıkla taranan bölgesel farklılıklar, etnik farklılıklar ve laiklik gibi bazı değişkenlerin varyans üzerine olan etkileri de sorgulanarak Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarındaki farklılıkların nedenleri de incelenecektir.

Araştırmanın Verileri ve Yöntemi

İlk olarak bu araştırmanın temel konusu olan 'toplumsal cinsiyet eşitliği politikası' teriminin kapsamının ve içeriğinin tanımlanması gerekmektedir. Bu çalışmada

toplumsal cinsiyet eşitliği politikası terimi kadınların günlük yaşamlarında karşılaştıkları sorunları çözmek ve kadın erkek eşitliğinin hayatın tüm alanlarında elde edilebilmesi için devletlerin attığı adımların ve faaliyetlerin bütünü olarak tanımlanmıştır. Bu tanım bağlamında bu terim “kadın politikası” terimi ile de değiştirilebilir niteliktedir ve bu sebeple bu makalede iki terim de birbirleriyle değişir nitelikte kullanılmıştır. Bu terimler sözcük olarak tekil olmasına rağmen içerik olarak çoğul bir politikalar bütününe kapsamaktadır. Bu bağlamda toplumsal cinsiyet eşitliği politikası/politikaları, kadın politikası/politikaları terimleri birbirinin yerine de kullanılmıştır. Kadın politikası iki tür eylemi içermektedir. Birinci olarak devletler yeni yasalar yaparak ya da var olan yasalarda değişiklikler yaparak kadın haklarını geliştirebilirler. İkinci olarak, devletler bu ürettikleri yasaların uygulanmasını sağlayabilmek için eylem planları ve politikaları yaparlar. Bu araştırmada kadın politikaları analizleri bu iki noktayı ele alacak şekilde yapılmış olup kadın politikası terimi kullanılırken hem yasal düzenlemeler hem de eylem planları kastedilmektedir.

Bu araştırmanın amacı dâhilinde, dünyada devletlerin kadın politikası üretmedeki başarılarının seviyesini ölçen orijinal ölçekler hazırlanmış ve 84 ülkeyi kapsayan bir örneklem üzerinde çalışılarak bağımlı değişkenler oluşturulmuştur. Araştırmada seçilen 84 ülke Dünya Değerler Anketi ve Avrupa Değerler Anketi’nde dâhil edilmiş ve 1 milyon nüfusu aşan ülkeleri içerecek şekilde oluşturulmuştur (Ülke kapsamı için bkz. Ek1).

Uluslararası karşılaştırmalı çalışmalar, yöntem bakımından üç grupta toplanabilmektedir. Bu yöntemlerden ilki konu odaklıdır. Bu çalışmalar, kadın politikalarının aile içi şiddet, çok eşlilik, kürtaj vb. gibi farklı konularına odaklanarak, belirlenen konuda derinlemesine araştırmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar arasında vaka analizlerinin (e.g. Ayata & Tütüncü, 2008; Stetson, 2004) yanı sıra, birkaç ülkeyi veya çoklu ülke karşılaştırmalarını kapsayan analizler de bulunmaktadır (e.g. Waylen, 2008; Ratner, 1980; Charrad, 2001; Hudson et.al. 2011). İkinci bir yöntem olarak, farklı konulardaki kadın politikaları değerlendirilerek ölçeklenmiş ve uluslararası endeksler oluşturulmuştur. Bu endeks sonuçlarına bakılarak da, ülkeler en iyiden, en kötüye doğru sıralanmıştır (e.g. WEF, 2016). Son olarak da Mazur, sektörel ayırım yöntemini literatüre sunarak, kadın politikalarının 8 alt sektör altında incelenmesi gerektiğini öne sürmüştür (Mazur, 2002). Mazur’un sunduğu 8 sektör şunlardır:

- Çerçeve politikalar (Blueprint policy), devletlerin genel olarak kadın haklarının çerçevesini çizdiği yasal düzenleme ve eylem planlarını kapsamaktadır. Anayasal düzenlemeler, yasalar, uluslararası anlaşmalar ve ulusal toplumsal cinsiyet eşitliği eylem planları, bu sektörün altında yer alan örneklerdendir.
- Temsil politikaları, kadının siyasette temsil edilmesini geliştiren kadın kotaları gibi politikaları içermektedir.
- Eşitlikçi istihdam politikaları, kadının iş hayatında karşılaştığı cinsel taciz, eşit işe eşit ücret verilmemesi gibi ayrımcılıklara karşı benimsenen politikaları içermektedir.
- İş-yaşam dengesi politikaları, annelik izni, babalık izni, emzirme izni gibi çocuk bakımının iki ebeveyn tarafından üstlenilmesini destekleyen ve iş hayatı ile ev

ve aile sorumluluklarının bir araya gelmesiyle kadınların iş yükünün ikiye katlanmasını engelleyen politikalar. Bu politikalar kadının evde üstlendiği sorumluluklarının iş hayatına olumsuz etkilerini azaltmayı amaçlamaktadır.

- Aile hukuku politikaları, adından da anlaşılacağı gibi ailenin kuruluş, işleyiş ve bitişini düzenleyen kanunları ve diğer yasal düzenlemeleri kapsamaktadır. Aile Hukuku politikalarına örnek olarak, resmi evlenme yaşı ve boşanma yasaları verilebilir.
- Cinsellik ve şiddet davranışlarını düzenleyen politikalar, kadının vücut bütünlüğünü ilgilendiren iki konuyu ele almaktadır. Bunlardan ilki kadının cinselliğini düzenleyen politikaları ve ikincisi ise kadına karşı şiddeti önlemeye yönelik üretilen devlet politikalarını içermektedir. Kadına karşı işlenen cinsel şiddet ve tecavüz gibi suçlara karşı devletlerin yaklaşımları, bu iki konunun bir kesişimi olmakla beraber bu sektöre örnek olarak gösterilebilir.
- Kadının doğurganlık haklarını düzenleyen politikalar, doğum kontrolü, kadın sağlığı ve kürtaj gibi, kadının kendi vücudu üzerinde söz sahibi olmasını ilgilendiren ve kadının özel hayatını derinden etkileyen politika konularını içermektedir.
- Kadınlara kamu hizmeti ulaştırılması politikaları ise eğitim, ulaşım, sağlık gibi hizmetlerin kadınlara ulaştırılmasında devletlerin sağladığı kolaylık ve ayrıcalıkları içermektedir. Sekizinci sektör kamu hizmetinin çeşidine bağlı olarak diğer sektörlerle çalışabilmektedir. Bu yüzden, bu araştırmada kadın sağlığı konusunda devlet hizmetlerine odaklanılacak olup bu hizmetler doğurganlık politikaları ile birlikte incelenecektir.

Bu araştırmada kullanılan *kadın politikasındaki değişiklikler ve/veya farklılıklar* terimlerinden kastedilen, ülkelerin yukarıda bahsi geçen sektörlerdeki başarı durumlarındaki farklılıklardır. Araştırmada Mazur'un feminist sektörel politika analiz yöntemi, konu odaklı kadın politikası analizi yöntemi ile birleştirilmiş ve her sektörden en az iki konu seçilerek 18 konunun dâhil edildiği orijinal ölçekler oluşturulmuştur. Bu ölçekler farklı puan ağırlıklarına dayanmakla birlikte farklı kaynaklardaki bilgilerin analizi ve bu verilerin sistemli bir şekilde incelenerek sayısal değerlere dönüştürülmesiyle oluşturulmuştur. Geliştirilen ölçeklerde düşük değerler kötü politikaları, yüksek değerler ise iyi politikaları göstermektedir. Ölçeklerin puanlanma özetleri, politika konuları, ölçek ağırlıkları ve kullanılan veri kaynakları Tablo 1'de sunulmuştur¹.

Tablo 1: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları Ölçeğinin Oluşumu ve Kullanılan Veri Kaynakları²

Politika Sektörü	Politika ve Ölçek Ağırlığı	Kullanılan Veri Kaynağı
Çerçeve Politikalar Ölçek değerleri: 0 puan: kötü politika 8 puan: iyi politika	<ul style="list-style-type: none"> Anayasal eşitlik (2p.) Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eylem Planı (2p.) CEDAW'ın onaylanması (4p.) 	Womanstats, BM Kadın, Dünya Kadınının İlerleme Raporu 2011-2012, Kadın, İş ve Hukuk Raporu, Dünya Bankası, Anayasalar
Temsil Pol. Ölçek değerleri: 0 puan: kötü politika 9 puan: iyi politika	Kadın Kotaları: <ul style="list-style-type: none"> Ulusal Seçimlerdeki (4p.) Yerel Seçimlerdeki (4p.) Gönüllü Siyasi parti (4p.) 	Kadın Kotaları Veri Bankası ve Parlamentolar Arası Birlik Veri tabanında yer alan verilerin ölçeklenmesi
Eşitlikçi İstihdam Pol. Ölçek değerleri: 0 puan: kötü politika 8 puan: iyi politika	<ul style="list-style-type: none"> Eşitlikçi İstihdam Yasaları (6p.) Eşitlikçi İstihdam Eylem Planları (2p.) 	Womanstats'ta yer alan verilen analizi, ILO, CEDAW Ülke Raporları ve Gölge Raporlar, Kadın, İş ve Hukuk Raporu, Dünya Bankası
İş-yaşam Dengesi Pol. Ölçek değerleri: 0 puan: kötü politika 12 puan: iyi politika	<ul style="list-style-type: none"> Ebeveyn izni (3p.) Annelik izni (3p.) Babalık izni (3p.) ILO Konvansiyonunun onaylanması (1p.) 	McGill Enstitüsü Dünyada Hukuki Haklar Veri Bankası verilerinin ölçeklenmesi
Aile Hukuku Pol. Ölçek değerleri: 0 puan: kötü politika 4 puan: iyi politika	<ul style="list-style-type: none"> Mülkiyet hakkı (2p.) Yasal evlenme yaşı (2p.) 	Womanstats
Cinsellik ve Şiddet Pol. Ölçek değerleri: 0 puan: kötü politika 4 puan: iyi politika	<ul style="list-style-type: none"> Kadına karşı aile içi şiddet ve aile içinde eşin tecavüzü konularını içeren (4p.) 	Womanstats verilerinin ölçeklenmesi
Doğurganlık & Kamu Hizmetinin Ulaştırılması Ölçek değerleri: 0 puan: kötü politika 12 puan: iyi politika	<ul style="list-style-type: none"> Kürtaj (5p.) Doğum kontrolü (2p.) Kadın sağlığı (5p.) 	BMKP Kürtaj Hakları Verileri, Womanstats, Dünya Sağlık Örgütü verilerinin ölçeklenmesi

Ölçekler ile ilgili daha fazla bilgi vermek gerekirse, çerçeve politikalar, ülkelerin anayasaları tek tek incelenerek içerisinde bulunan kadın erkek eşitliğinin korunması ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin anayasal bir madde kapsamında güvenceye alınıp alınmadığına bakılmıştır. Ölçeğin bu kısmına 2 puan ağırlık verilmiştir. Bunun yanında, ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitliği eylem planının bulunup bulunmadığı ve eğer varsa bu eylem planının kapsam bakımından yeterli olup olmadığı da 2 puan ile değerlendirilmiştir. Ülkelerin CEDAW'ı onaylayıp onaylamaması da 2 puan ile değerlendirilmiş ve çekince koyma tabloları göz önünde bulundurulmak suretiyle hiç çekince koymayan ülkeler 2 puan, hakemlik çekinceleri olarak adlandırılan Opsiyonlu Protokole çekince

koyan ülkeler 1 puan ile diğer çekinceleri koyan ülkeler ise 0 puan ile derecelendirilmiştir. 84 ülke 0-8 puan aralığındaki ölçekte yerini almıştır.

Temsil politikalarının başarı ölçüğü için ilk olarak ulusal seçimlerde uygulanan kadın kotaları, ülkelerin belirlediği kota seviyeleri ile bu seviyeye ulaşabilme oranları hesaba katılmıştır. İkinci olarak, yerel seçimlerde kota olup olmaması ve bu kotanın seviyesi göz önüne alınmış ve son olarak da gönüllü siyasi partilerin bulunup bulunmaması hesaba katılarak 10 puanlık bir ölçek oluşturulmuştur. Eşitlikçi istihdam politikalarında ise, eşit işe eşit ücret yasaları, işe alımlarda cinsiyet eşitliği ilkesinin yasal olarak güvence altına alınması, kadınların erkekler ile eşit oranda gece işinde çalışabilmeleri, farklı endüstrilerde çalışma yasaklamalarının olmaması, özel sektörde emeklilik yaşındaki kadın erkek eşitliği ve iş yerinde cinsel istismarın engellenmesi için yapılan yasalar, 1'er puan ağırlık verilerek ölçeğe katılmıştır.

Eşitlikçi istihdam eylem planlarının varlığı ve kapsamı da 3 puanlık (0-2 puan aralığında) bir ölçekle değerlendirilmiş ve toplamda 9 puanlık bir ölçek oluşturulmuştur. İş-yaşam dengesi ölçüğü ise annelik izninin uzunluğu ($0 < x \leq 26$ hafta =1 puan, $x > 26$ hafta=2 puan) ve ücret geri ödeme oranları ($x \geq \%75=1$ puan, $x < \%75=0$ puan), babalık izninin uzunluğu ($0 < x \leq 14$ hafta=1 puan, $x > 14$ hafta=2 puan) ve geri ödeme oranları ($x \geq \%75=1$ puan, $x < \%75=0$ puan) ile evlatlık edinen aileleri de kapsayan ebeveyn izninin uzunluğu ($0 < x \leq 26$ hafta =1 puan, $x > 26$ hafta=2 puan) ve geri ödeme oranlarını ($x \geq \%75=1$ puan, $x < \%75=0$ puan) içermektedir. Bu ölçek puanları, dağılım ve ortalamalara bakılarak karşılaştırılmıştır. Ülkeler, ILO 156 sayılı *Aile Sorumlulukları Olan İşçiler Konvansiyonu*'nu onaylayıp onaylamamalarına göre 1 puan daha eklenerek, 0 ile 12 puan aralığında bir eksenle değerlendirilmiştir.

Aile Hukuku politikaları WomanStats veri bankasının oluşturduğu mülkiyet hakkı ve yasal evlenme yaşını kapsayan iki ölçüğün 5 puanlı bir sistemle yeniden ölçeklendirilmesi ile değerlendirilmiştir³. Buna göre evlenme yaşının 16 yaş ve altına yasal olması durumunda ülkeler 0 puan, evlenme yaşının 16 yaş üzerinde olması ama 16 yaş altı evlilikler konusunda devletin hiçbir yaptırımı olmaması durumunda 1 puan, 16 yaş ve altı evliliklerin yasal olmaması veya sadece hâkim kararı ile gerçekleştirildiği ülkelere ise 2 puan verilmiştir. Mülkiyet hakkı ölçüğü ise, 0= Ayrımcı politikalar, 1= Az kapsamlı politikalar 2= Kapsamlı politikalar olmak üzere, 3 puanlık bir ölçekle değerlendirilmiştir. Kadına karşı aile içi şiddete karşı üretilen devlet politikalarını ölçen ölçek, eşin tecavüzüne ve cinsel istismara karşı kadınların korunması, korunma evlerinin yaygınlığı, polis, hâkim gibi personele verilen eğitimler, telefon hatları ve benzeri servisler ile aile içi şiddetin önlenmesine ilişkin özel yasaların ve eş tecavüzünü cezalandıran yasaların bulunup bulunmadığı gibi konular incelenerek 0-4 puan arası 5 puanlık bir ölçek kullanılarak oluşturulmuştur. Son olarak da kamu hizmetinin ulaştırması politikaları doğurganlık politikaları ölçüğünün altında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ana ölüm oranları 0 ve 3 puan aralığı arasında değerlendirilmiştir (Her 100.000 doğum için $x > 301=0$, $101 < x < 300=1$, $31 < x < 100=2$, $0 < x < 30=3$ puan). Buna ek olarak her 1000 kişiye düşen ebe ve hemşire oranları ile kalifiye sağlık personeli tarafından gerçekleştirilen doğum yüzdesi örneklem ortalamaları

alınarak hesaplanmış ve ortalama (ebe ve hemşire oranı: 5,38, kalifiye sağlık personeli ile doğum yüzdesi: %86,75) altında kalan ülkeler 0 puan ile değerlendirilmiştir. Kürtaj ölçeği ise 5 ana başlıkta yasaların olup olmamasına bakılarak değerlendirilmiştir (Her konuya 1 puan ağırlık verilmiştir). Bu başlıklar: i. Annenin hayatını kurtarabilmek için, ii. Annenin fiziki sağlığını korumak için, iii. Annenin akıl sağlığını korumak için, iv. Tecavüz ve enest durumları, v. Doğmamış çocuğun sağlık sorunları olması veya özürlü olması durumlarıdır. Doğum kontrolünden kadınların ücretsiz olarak yararlanabilmesini sağlayan devlet yardımları ise hiç yardım olmaması, dolaylı yardımların olması ve direk yardımların olması şeklinde 3 puanlı bir ölçekte değerlendirilmiştir. Doğurganlık politikaları ölçeği ise bu alt ölçeklerin birleştirilmesi sonucunda 0-12 puan aralığında dağılan 13 puanlık bir ölçek olarak oluşturulmuştur.

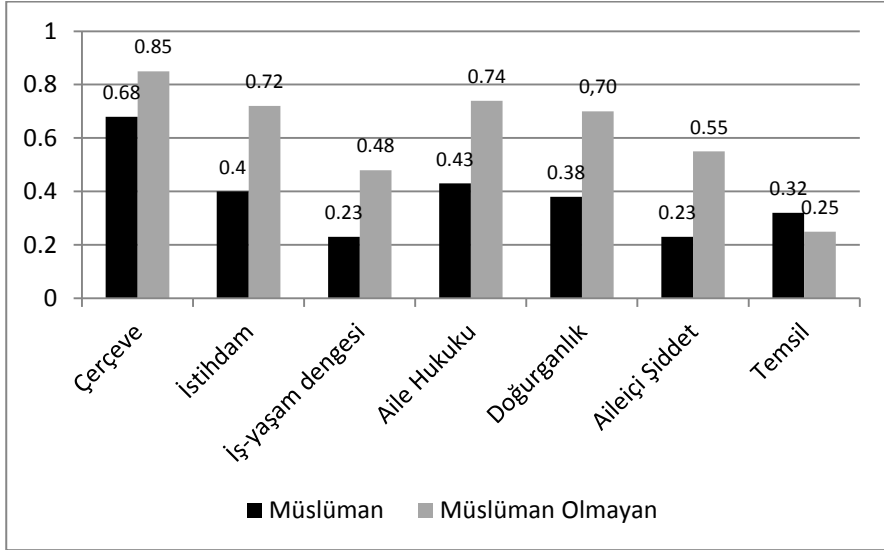
Müslüman Ülkelerde Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları Arasındaki Farklılıklar

Bu bölümde geliştirilen ölçeklerle yapılan analizlere yer verilecektir. Temel amaç Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarındaki değişiklikleri gözler önüne sermektir. Müslüman ülkeler, nüfusunun yüzde 50'sinden fazlası Müslüman ülkeler olarak tanımlanmış olup Ek.1'de listelenmiştir. İlk olarak, Müslüman ve Müslüman olmayan ülkeler arasındaki farklılıklara değinilecektir ve Müslüman ülkelerin kendi arasındaki farklılıkların Müslüman olmayan ülkelere göre durumu sorgulanacaktır. Analizlerin bu aşaması İslam Medeniyeti hipotezinin test edilmesinde bize yardımcı olacak ve Müslüman ülkelerin kendi içindeki varyansının diğer ülkelere oranla konumunu olduğunu görmemizi sağlayacaktır. Bir sonraki aşamada ise Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarının durumu bölgesel, etnik ve dini temelli değişkenlerin etkileri de hesaba katılarak ayrıntılı olarak resmedilecektir.

Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları Sektörleri Arasındaki Farklılıklar

Grafik 1 Müslüman ve Müslüman olmayan ülkelerin ortalamalarındaki sektörel dağılımı, Tablo 2 ise Müslüman ve Müslüman olmayan ülkelerin ortalama seviyelerini, standart sapma değerlerini, T-testi sonuçlarını ve analize dâhil olan ülke sayılarını (N ile belirtilmiştir) sunmaktadır. Müslüman ülkeler, temsil politikaları haricindeki bütün politika sektörlerinde Müslüman olmayan ülkelere göre de ortalama değerlerine sahiptir ve bu karşılaştırmalar T-Testi sonuçlarına göre de istatistiksel olarak anlamlıdır. Özetle, bu sonuçlar Müslüman ülkelerin Müslüman olmayan ülkelere oranla daha başarısız kadın politikaları ürettiğini göstermektedir. Temsil politikalarına bakıldığında ise Müslüman ülkeler diğer ülkelere oranla daha iyi performans sergilemiş olsa da, iki grup arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildir (T-skoru: 0,89 ile 2 seviyesinin altında kalmıştır). Kısacası kadınların siyasi katılımını sağlaması için üretilen kadın kotası politikaları Müslüman veya Müslüman olmayan ülkelere benzer eğilimler izlemektedir ve aradaki fark önemsenmeyecek kadar azdır.

Grafik 1: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikaları Sektörleri Arasındaki Ortalama Farkları

Not: Ortalama değerleri karşılaştırmayı kolaylaştırmak amacıyla 0 ile 1 değerleri arasında normalleştirilmiştir.

Genel olarak politikalar arasındaki performans farklarına baktığımızda, Çerçeve politikalar hem Müslüman hem de Müslüman olmayan ülkeler grubunda en başarılı politikalar olarak gözümüze çarpmaktadır. Bu sonuç ülkelerin genel olarak çerçeve politikaları ürettikleri ama bu politikaları özel alanlara inerek yasalarla ve eylem planlarıyla destekleme aşamasına geldiğinde o denli başarılı olamadıkları yönünde yorumlanabilir. Yani ülkelerin çoğu eşitlikçi anayasal düzenlemeleri yapmakta, CEDAW gibi uluslararası anlaşmaları imzalamakta, 4-5 yıllık kadın erkek eşitliği eylem planları yapmakta fakat şiddet politikaları, iş yerinde kadın erkek eşitliği veya kadınların politikada temsili gibi daha özel konulara bakıldığında bu genel prensipleri uygulamada sorunlar yaşamaktadırlar. Ülkelerin politika üretmekte en başarısız olduğu sektör ise Müslüman ülkelerde aile içi şiddet ve iş-yaşam dengesine yönelik politikalar olarak karşımıza çıkarken, Müslüman olmayan ülkelerde temsil politikaları en başarısız performans sergilenen politika sektörü olmuştur.

Müslüman ülkelerdeki bölgesel yayılma analizine baktığımız zaman (Tablo 2) standart sapma değerleri bize grup içindeki verilerin ortalama değerden uzaklaşma seviyesini sunmasıyla yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda ölçüklerimiz 0 ile 1 arasında normalleştirildiği için hem ortalama değerlerde hem de standart sapma değerlerinde karşılaştırma yapmak mümkün olmuştur. Bu bilgiler dâhilinde, Müslüman ülkeler ile Müslüman olmayan ülkelerin standart sapma verileri karşılaştırdığı zaman, genel olarak değerlerin birbirine yakın

olmakla birlikte, çerçeve politikalar, Aile Hukuku ve eşitlikçi istihdam politikalarında Müslüman ülkelerdeki standart sapma değerleri Müslüman olmayan ülkelere daha yüksek çıkmıştır. Kısacası Müslüman ülkelerdeki veri değerleri daha büyük farklılıklar göstermektedir ve bu da Müslüman ülkelerin Müslüman olmayan ülkelere oranla daha değişken politikalar izlediği görüşünü desteklemektedir.

Tablo 2: Müslüman ve Müslüman Olmayan Ülkeler Arasında Ortalama Seviyelerinin Karşılaştırılması

	N	Toplam	Std. Sapma	N	Müslüman Olmayan Ort.	Std. Sapma	N	Müslüman Ort.	Std. Sapma	T-Testi Sonuçları
Çerçeve Pol.	84	0.81	0.24	64	0.85	0.21	20	0.68	0.28	t= 2.87 p=0.0026
İş-yaşam Dengesi Pol.	77	0.42	0.31	59	0.48	0.32	18	0.24	0.20	t=3.04 p=0.0016
Doğurganlık Pol.	73	0.63	0.28	56	0.70	0.25	17	0.38	0.23	t=4.58 =0.0000
Şiddet Pol.	84	0.47	0.30	64	0.55	0.27	20	0.23	0.26	t=4.44 p=0.0000
Temsil Pol.	84	0.26	0.31	64	0.25	0.32	20	0.32	0.28	t=-0.89 p=0.1883
Aile Hukuku Pol.	82	0.66	0.31	62	0.74	0.25	20	0.43	0.38	t=4.08 p=0.0001
Eşitlikçi İstihdam Pol.	83	0.65	0.25	64	0.72	0.21	19	0.40	0.24	t=5.64 p=0.0000

Not: Ortalama değerleri karşılaştırmayı kolaylaştırmak amacıyla 0 ile 1 değerleri arasında normalleştirilmiştir.

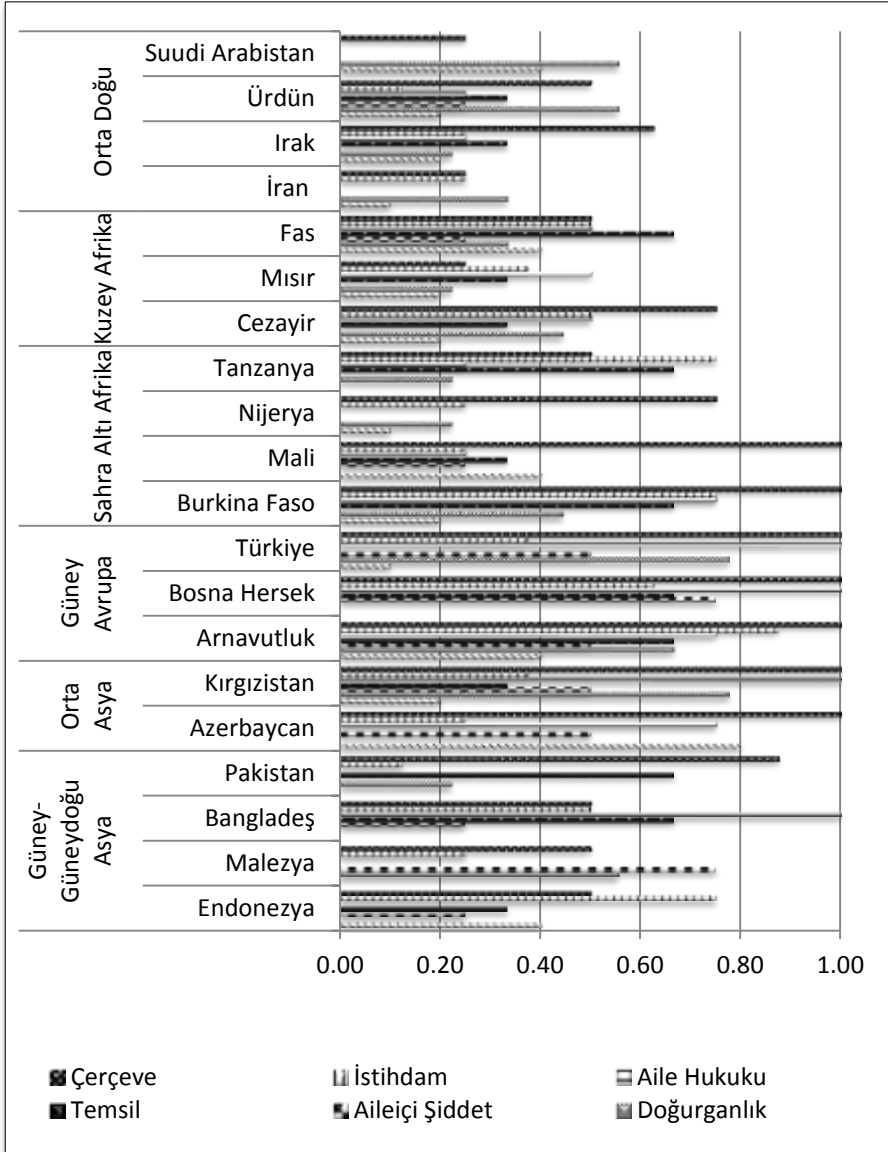
Diğer politika sektörlerine bakıldığında ise iş-yaşam dengesi politikalarının (annelik, babalık ve ebeveyn izinleri ile ilgili olan politikalar) standart sapma değerleri örneklemin en düşük değerleridir. Kısacası Müslüman ülkelerin bu sektördeki politikaları Müslüman olmayan ülkelere karşılaştırıldığında birbirlerine daha çok benzemektedir. Doğurganlık ve aile içi şiddet politikalarında ise standart sapma değerleri arasındaki fark önem arz etmeyecek kadar küçüktür. Bu da Müslüman ve Müslüman olmayan ülkelerin ortalamalarından farklılaşma oranlarının birbirine çok yakın olduğunu göstermektedir. Özetle, araştırmamızın bu bölümündeki analizler İslami Medeniyet hipotezini destekleyecek yeterli kanıt sunamamıştır. Sonuç olarak, sadece iş-yaşam dengesi politikası konusunda İslam medeniyeti hipotezi doğrulanmış olsa dahi, diğer sektörlerde bakıldığı zaman Müslüman ülkelerin de kendi içerisinde en az Müslüman olmayan ülkelere kadar ve hatta bazı politikalarda (Ör: Aile Hukuku) daha da büyük farklılıklar arz ettikleri gözler önüne serilmiştir.

Bölgesel Farklılıklar

Çalışmanın bu bölümünde, Müslüman ülkeler arasındaki politika farklarını göstermek için Grafik 2 oluşturulmuştur. Grafik 2, yedi kadın politikası sektörünün Müslüman ülkelerdeki dağılımını göstermektedir. Karşılaştırmaları kolaylaştırmak amacı ile bütün ölçekler 0 ile 1 arasında normleştirilmiştir. Ayrıca Müslüman ülkeler coğrafi konumlarına göre altı bölge altında gruplandırılarak sunulmuştur. Spierings et.al. (2009) çalışmalarında Müslüman ülkeleri Güney Doğu Asya, Büyük Orta Doğu, Sovyet Öncesi ve Sahra Altı olmak üzere dört gruba ayırmıştır. Bu çalışmada Müslüman ülkeler arasındaki farklılıkları daha iyi yansıtabilmek amacıyla onların kültürel grup ayrımı genişletilmiş ve altı gruplu bir sınıflandırma sistemi oluşturulmuştur. Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkeleri temel olarak Arap ülkeleridir (İran hariç). Büyük Orta Doğu terimi ile de tanımlanan bu bölge içerisinde Kuzey Afrika ülkeleri bazı temel özellikleri paylaşarak diğer ülkelerden ayrılmaktadır. İlk olarak, Kuzey Afrika ülkeleri 1950'li yıllarda sömürge güçlerinden bağımsızlıklarını elde ettikleri için tarihsel bir ortak noktaları bulunmaktadır. İkinci olarak da, Orta Doğu ülkeleri Ürdün haricinde petrol rezervleri bakımından en zengin ülkelerin yer aldığı bölgelerden birisidir fakat Kuzey Afrika ülkeleri özellikle de Mısır ve Fas nüfusları ile karşılaştırıldığı zaman kaynak bakımından kıt sayılabilecek rezervlere sahiptirler. Bu tarihsel ve ekonomik faktörleri göz önünde bulundurursak, Kuzey Afrika bölgesinin Büyük Orta Doğu'dan ayrılması araştırmamız için daha faydalı olacaktır. Bunun yanında Sahra Altı ülkeler de Kuzey Afrika ülkelerinden doğal coğrafi bir sınır olan Sahra Çölü ile ayrılmıştır. Sahra Altı Afrika ülkelerine binlerce yerel dil ve siyah nüfusun baskın olduğu geleneksel Afrika kültürü hükmetmektedir. Kuzey Afrika'da ise Arap aşiret sisteminin hâkim olduğu, dili Arapça olan ve siyah olmayan bir nüfus bulunmaktadır. Araştırmada bu farklar göz önünde bulundurularak bu iki bölge birbirinden ayrılmıştır. Sahra Altı Afrika ülkeleri tarım veya daha çok bahçivanlık olarak nitelendirilebilecek bir üretim sistemi ve kadının yiyecek üretme ve tarım alanındaki baskın rolü göz önüne alındığında, bazı araştırmacılar bu ülkelerin Kuzey Afrika ile karşılaştırıldığında toplumsal cinsiyet eşitliğine daha çok önem verdiğini savunmuşlardır (Spierings et.al., 2009; Lenski & Nolan, 1984). Araştırmada yapılan bu ayırım, bu argümanların doğru olup olmadığını incelememize de katkıda bulunacaktır.

Grifik 2: Müslüman Ülkelerde Toplumsal Cinsiyet Politikasının Sektörlere ve Bölgelere Göre Dağılımı

Not: Doğurganlık politikaları sektöründe, Endonezya, Azerbaycan ve Bosna Hersek, İş-yaşam dengesi politikaları alanında da Bosna Hersek ve Tanzanya verilerin yetersiz olması nedeni ile ölçülendirilememiş ve örneklem dışı bırakılmıştır.

Orta Asya bölgesi Kırgızistan ve Azerbaycan olmak üzere iki Türkî Cumhuriyeti içermektedir. Bu iki ülke de tarihte Sovyet rejimine bağlı olarak yönetimlerine devam ettiği için, Sovyet rejiminin sekülerleşme ve eşitlik politikalarından etkilenmişlerdir. İki ülke de kitlesel olarak işgücüne katılım ve dindarlığın düşmesi gibi birbirine benzeyen kültürel ve sosyal karakterlere sahiptir (Spierings et. al., 2009). Bunun haricinde Asya, Güney ve Güney Doğu'sunu kapsayan bir başka bölgeye daha ayrılmıştır. Malezya, Endonezya, Pakistan ve Bangladeş'in yer aldığı bu bölge, Budist, Hindu ve Konfüçyüsçülük kültürlerinin etkilerini taşımakta ve Orta Asya ülkelerinden dikkat çeker bir biçimde farklılaşmaktadır. Son olarak, Türkiye, Bosna Hersek ve Arnavutluk, Güney Avrupa grubu adı altında sınıflandırılmıştır. Akdeniz kültürünün taşıyan bu ülkelerde, Avrupa kültürünün ve Avrupa Birliği'nin etkileri aynı seviyede olmasa da bulunduğu için bu ülkeler bir arada gruplandırılmıştır. Türkiye bazı kaynaklarca Orta Doğu bölgelerinde sınıflandırılmış olsa da, bu çalışmada Avrupa grubu içerisinde gruplandırılmıştır. Bunun sebebi ise Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyelik süreci ve entegrasyon çalışmaları ve Batı tipi modernleşmenin 1920'lerden sonra hakim olması sebebiyle, kültürel ve toplumsal olarak Arap ülkelerinden çok bahsi geçen iki Avrupa ülkesi ile gruplandırılmasının daha sağlıklı olacağı düşüncesidir. Bu argümanlar dâhilinde Güney Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin genel olarak diğer bölgelerden daha iyi, Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin ise daha kötü performanslar sergilemesi beklenmektedir. Ek olarak da, Sahra Altı ülkelerinin Kuzey Afrika ülkelerine oranla daha başarılı politika üretmesi ile ilgili hipotez incelenecektir.

Grafik 2'de ilk olarak göze çarpan konu, Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarının sektörler göz önüne alındığında çok büyük değişiklikler gösterdiğiidir. Bir ülke herhangi bir sektörde çok iyi bir performans sergilerken, başka bir sektörde çok kötü bir performans sergileyebilmektedir. Örneğin, Türkiye çerçeve politikalar, Aile Hukuku ve doğurganlık politikalarında iyi performans sergilerken, iş-yaşam dengesi politikaları, istihdam politikaları, aile içi şiddet ve temsil politikaları konusunda kötü veya kötüye yakın politikalar üretmiştir. Kısacası, Müslüman ülkelerin kendi aralarında olan varyansının yanında sektörel yaklaşım göz önüne alındığında ülkelerin kendi içlerinde de varyans oranlarının çok fazla olduğu göze çarpmaktadır. Grafikte göze çarpan bir diğer farklılık da bölgeler arasındaki politika farklılıklarıdır.

Bölgesel analizlerin yorumlanmasına yardımcı olması için kadın politikalarının Müslüman ülkelerde bölgelere göre ortalama değerleri Tablo 3'te oluşturulmuştur. Bu bağlamda, Orta Doğu ve Kuzey Afrika genel olarak düşük seviyede kadın politikaları üretirken, Orta Asya ve Güney Avrupa ülkeleri daha başarılı politikalar üretmiştir.

Çerçeve politikaların Müslüman ülkeler arasındaki dağılımına daha derinlemesine bakıldığında, bölgesel farklılıkların çok çarpıcı olduğu görülmektedir. Bu farklılıklar ANOVA analizinde de istatistiksel olarak önemli bulunmuştur ($F= 5,56$, $Prob> F=0,005$). İstihdam politikalarına bakıldığında, Güney Avrupa bölgesi diğer bölgelerden daha iyi bir performans sergilemektedir. Bununla birlikte Tanzanya ve Burkina Faso gibi iki Sahra Altı

ülke, bölgedeki diğer ülkelerden yüksek skorlar almışlardır. Ortadoğu bölgesi de eşitlikçi istihdam politikalarını en az benimseyen bölge olarak göze çarpmaktadır. Bu bölgesel farklılıklara rağmen bölge değişkeni ile yapılan ANOVA analizi bu politika sektörü için istatistiksel olarak önemli bir etken olarak görülmemektedir ($F=1,91$, $Prob> F=0,1566$).

Aile Hukuku politikalarına bakarsak, Orta Asya ve Güney Avrupa bölgeleri en iyi performans gösteren bölgelerdir. En kötü politika üreten bölgeler ise Orta Doğu ve Güney/Güneydoğu Asya'dır. Güney/Güneydoğu Asya bölgesinde yer alan Bangladeş, bölgedeki diğer ülkelerin ortalamasının çok düşük olmasına rağmen, en yüksek skoru alarak Aile Hukuku konusunda görece iyi ülkelerden biri olmayı başarmıştır. ANOVA analizine bakıldığı zaman bu sektör için bölgesel farklılıklar istatistiksel olarak önem arz eden bir niteliktedir ($F=3,97$, $Prob> F= 0,0188$).

Tablo 3: Toplumsal Cinsiyet Politikalarının Müslüman Ülkelerde Bölgelere Göre Ortalama Değerleri

Bölgeler	Çerçeve Pol. Ölçek 0-8	İş-yaşam Dengesi Pol. Ölçek 0-10	İstihdam Pol. Ölçek 0-8	Doğurganlık Poli. Ölçek 0-9	Temsil Pol. Ölçek 0-9	Aile Hukuku Pol. Ölçek 0-4	Aile İçi Şiddet Pol. Ölçek 0-4
Orta Doğu (N:4)	3.25	2.25	1.25	3.75	1.5	.5	.25
Kuzey Afrika (N:3)	4	2.66	3.66	3	2.66	2	.33
Sahra-Altı Afrika (N:4)	6.5	2.33	4	2	3.5	1.25	.25
Güney Avrupa (N:3)	8	2.5	5	6.5	4	3.66	2.33
Orta Asya (N:2)	8	5	2.5	7	1.5	3.5	2
Güney/Güney Doğu Asya (N:4)	4.75	1	3.5	2.33	3.75	1	1.25

Müslüman ülkelerdeki temsil politikalarına bakılacak olursa hiçbir ülke en yüksek skoru alamadığı için çok karmaşık bir tablo ile karşı karşıya kalmaktayız. Güney Avrupa ülkelerinden Bosna Herkes ve Arnavutluk, Güney/Güneydoğu Asya ülkelerinden Pakistan ve Bangladeş, Sahra Altı ülkelerden Tanzanya, Kuzey Afrika'dan da Fas, temsil politikalarında diğer ülkelere göre daha yüksek skorlar almışlardır.

Etnik Farklılıklar

Şimdiye kadarki analizlerden görüldüğü üzere, politika üretme konusunda Müslüman ülkeler kendi içerisinde büyük farklılıklar taşımaktadır. Bölgesel farklılıklar ile ilgili karşılaştığımız bu bilimsel ipuçlarını daha da derinlemesine analiz etmemiz gerekirse, literatürde sorulan *etnik farklılıkların Müslüman Ülkelerdeki kadın politikası değişikliklerine olan etkisi var mıdır?* sorusu ile

devam edilebilir. Bu bağlamda bazı araştırmalar Müslüman ülkelerin tamamına atfedilen demokrasi boşluğunun aslında Arap ülkelerindeki demokrasi boşluğundan ibaret olduğunu savunmuşlardır (Stepan & Robertson, 2003). Bu konuyu irdeleyen sosyal bilimciler bu genel demokrasi eksikliğini tüm Müslüman ülkelere ve İslam dininin kendisine atfederken dikkatli davranmalıdırlar. Arap ülkeleri aynı dili paylaştıkları için kültürel olarak birbirlerine benzemektedirler ve aşiret hayatı kadınlar da dâhil olmak üzere bütün Arap topluluklarının hayatını derinlemesine etkilemektedir. Bu bakımdan, Arap İnsani Kalkınma Raporu gibi uluslararası kuruluşların ürettiği raporlar, Arap ülkelerindeki bu kültürel karakteristik farklılıkların kadının güçlenememesine ve insani kalkınma seviyesini aşağılara çeken bir etki yaptığı sonucuna varmışlardır (AIKR, 2003). Donno ve Russett (2004) Arap ülkelerinin kadının eğitimi ve okuma yazma seviyeleri haricindeki konulara kadın haklarına negatif etkisi olduğunu göstermiştir. Bu argümanlar Müslüman ülkeler için yapılan benzer bir genellemeyi Arap ülkeleri için yapmakta ve bu ülkeler arasındaki farklılıklar çoğunlukla yok sayılmaktadır.

Tablo 4: Arap ve Arap Olmayan Müslüman Ülkeler Arasındaki Ortalama Farklılıkları

Ülke	Çerçeve Pol. Ölçek 0-8	İş-yaşam Dengesi Pol. Ölçek 0-10	İstihdam Pol. Ölçek 0-8	Doğurganlık Pol. Ölçek 0-9	Temsil Pol. Ölçek 0-9	Aile Hukuku Ölçek 0-4	Aile İçi Şiddet Pol. Ölçek 0-4
Arap N:6	3.83	2.66	2.33	3.5	2.33	1.33	.33
Arap olmayan N:14	6.21	2.25	3.64	3.45	3.14	1.92	1.21

Not: Doğurganlık politikaları sektöründe, Endonezya, Azerbaycan ve Bosna Hersek, İş-yaşam dengesi politikaları alanında da Bosna Hersek ve Tanzanya verilerin yetersiz olması nedeni ile ölçülendirilememiş ve örneklem dışı bırakılmıştır.

Analizlerde Arap ülkesi olarak listelenen altı ülke Suudi Arabistan, Ürdün, Irak, Fas, Mısır ve Cezayir'den oluşmaktadır. Örneklemedeki Müslüman ülkelerin sayısı 20 ile sınırlı olduğu için, regresyon analizi gibi çok değişkenli karmaşık istatistiksel analizler kullanılamamaktadır. Bunun yerine T-testi analizi, Arap ve Arap olmayan ülkeler arasındaki ortalamaların karşılaştırma yöntemi olarak kullanılacaktır. Sunacağımız T-testi analizleri ile ilgili güç analizleri de yapılmış olup bütün modeller standart sapma, ortalama değerleri ve örneklem sayısı göz önüne alındığında istatistiksel olarak güçlü çıkmıştır (0,7 sınırında güçlüdürler)⁴. Arap ülkelerinin diğer Müslüman ülkelerden iş-yaşam dengesi ve doğurganlık politikalarında daha iyi seviyelerde politikalar ürettikleri görülmüştür. Bu iki politika sektörü hariç diğer bütün politikalarda daha düşük ortalama oranlarına sahiptirler. Bu ortalama karşılaştırmalarından çerçeve politikalar için yapılan t-testi sonuçları ($t=2.41$, $Pr(T > t) = 0,0132$) istatistiksel olarak önemli sayılmaktadır. Bunun yanında aile içi şiddet için T sayısı sınır olan 2'nin üzerinde çıkmamış olsa da, $Pr(T > t) = 0,0426$ seviyesinde istatistiksel olarak önemli bulunmuştur. Diğer politika sektörleri için yapılan karşılaştırmalardan hiçbiri istatistiksel olarak önem arz edecek seviyede değildir. Bu da aradaki farkının

örneklem sayıları göze alındığında yeterince büyük olmamasıyla doğru orantılıdır. Sonuç olarak analizlerimizden görüldüğü üzere, Arap ülkelerinin diğer ülkelerden önemli sayılabilecek bir oranda farklı olduğu tezini doğrulayacak yeterli kanıt ulaşılamamaktadır. Sadece çerçeve politikalarında ve bir oranda da aile içi şiddet politikalarında Arap ülkelerinin konumu diğer Müslüman ülkelerden önemli sayılabilecek oranda farklı bulunmuştur. Kısacası Arap ülkelerine atfedilen kadın politikalarının daha geri kalmış olduğunu savunan çalışmalar, araştırmalarını sonuca bağlarken çok dikkatli olmalıdırlar. Bir Arap ülkesi olmak bazı politikaların benimsenmesini önemli sayılabilecek derecede etkilerken başka politikaların benimsenmesi konusunda aynı etkiyi göstermemesi muhtemeldir.

Din ve Devlet İlişkisi ve Laiklik Temelli Farklılıklar

Araştırmanın temel konusu Müslüman ülkelerdeki kadın politikaları farklılıkları olunca, din ile ilgili bazı konuların da daha ayrıntılı incelenmesi gerekliliği doğmaktadır. Bazı çalışmalar Müslüman ülkelerdeki kadın politikalarının Müslüman olmayanlara göre geri kalmasının temel sebebini dini kuralların ve normların devlet yönetimine ve hukuk kurallarına olan etkisinden kaynaklandığı görüşünü savunmaktadır (Sweeney, 2006). Bu görüşün savunduğu temel argüman dinlerin çoğunun modern anlamda kadın erkek eşitliğini desteklemeyen kısımlarının bulunması veya dini metinlerin ataerkil toplum düzeninden dolayı yine erkekler tarafından kadınların haklarını gözetmeden yorumlanmasından kaynaklanmasıdır (Sweeney, 2006; Sweeney, 2007; Shaaban, 1995; Eissa, 1999; Engineer, 1996). Bazı çalışmalar da dinin etkisinin sadece insanların özel hayatını ve aile durumunu ilgilendiren bazı politikalar üzerinde etkili olduğu görüşünü savunmuştur (Jamal & Langohr, 2010; Htun & Weldon, 2012). Inglehart ve Norris (2004) de toplumsal modernleşmeye eşlik eden sekülerleşme olgusunun özellikle yeni kuşaklardaki toplumsal cinsiyet algısını değiştirerek boşanma, kürtaj, eşcinsellik ve hayat kadınlığı gibi konulara daha eşitlikçi ve özgürlükçü bakılmasına sebep olduğu hipotezini ortaya atmıştır. Bu nedenle, laikliğin kadın politikaları üzerine olan etkisi, Müslüman ve Müslüman olmayan ülkeler arasındaki karşılaştırmalı analizlerle incelenecektir. Bu bağlamda kadın politikalarını özel hayatla ilgili olanlar ve olmayanlar olarak ayırmamız gerekirse, Aile Hukuku, aile içi şiddet, doğurganlık politikaları özel alanla; temsil, iş-yaşam dengesi, istihdam politikaları da kadınların toplumsal hayatta yer almasına, çerçeve politikaları ise genel ve kapsamlı olmaları bakımından her iki alana da bağlantılanabilecek politikalarlardır. Tablo 5 bu argümanları sorguladığımız ANOVA analizinin sonuçlarını sunmaktadır. Tablo 5'te kullanılan laiklik ölçeği, RAS Veri Bankasının Devletlerin Din Tutma Endeksi'nin 0 ila 10 arasındaki ölçeğinin, 3'lü bir ölçekte (Devletlerin 1. düşük seviyede, 2. orta seviyede ve 3. yüksek seviyelerde bir dine taraf olması) yeniden kodlanarak kategorik bir değişkene çevrilmesiyle uygulanmıştır. Sonuçlardan bir kere daha görüldüğü gibi, Müslüman ülke olmak temsil politikaları hariç bütün politika sektörlerindeki performansları etkilemektedir ve bu istatistiksel olarak da önemlidir. Diğer yandan laiklik değişkeni sadece

Çerçeve politikalar için ortalamalardaki farklılıkları etkileyen bir etken olarak ortaya çıkmaktadır ($F=7,83$, $Prob > F =0,000$). Müslüman ülke olmanın ve laikliğin etkileşimini ölçmek için oluşturulan son değişken ise çerçeve politikalar ($F=7,49$, $Prob > F =0,001$) ve Aile Hukuku politikalarındaki ($F= 3,74$, $Prob > F =0,028$) ortalama farklılıkları istatistiksel bir önem arz etmektedir. Beklentilerimizin aksine aile içi şiddet konusunda laiklik olgusunun bir etkisi bulunmamıştır.

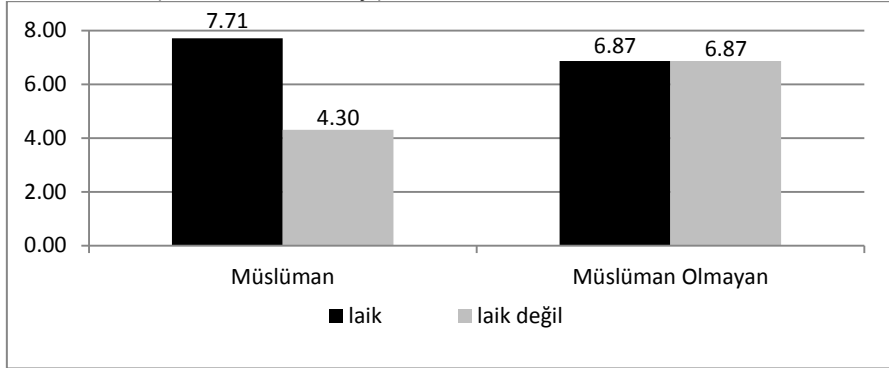
Tablo 5: ANOVA Analizi: Dünyada Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Politikalarına Müslümanlık ve Laikliğin Etkisi (N=84)

	Çerçeve	İş-yaşam dengesi	İstihdam	Doğurganlık
müslüman	F=5.22 Prob > F =0.025	F=9.30 Prob > F=0.003	F=21.64 Prob > F =0.000	F=21.06 Prob > F =0.000
laiklik	F=7.83 Prob > F =0.000	F=0.50 Prob> F =0.610	F=0.67 Prob>F =0.514	F=1.01 Prob>F =0.370
müslüman#laiklik	F=7.49 Prob> F =0.001	F=2.83 Prob> F =0.066	F=3.05 Prob>F =0.053	F=1.88 Prob>F =0.161
Model	F=7.11 Prob> F =0.000	F=3.56 Prob> F =0.006	F=7.92 Prob>F =0.000	F=4.83 Prob>F =0.001
	Temsil	Aile Hukuku	Aile İçi Şiddet	
müslüman	F=1.74 Prob> F =0.190	F=9.47 Prob > F =0.003	F=15.12 Prob > F =0.000	
laiklik	F=0.61 Prob > F =0.546	F=3.06 Prob > F =0.052	F=0.11 Prob > F =0.897	
müslüman#laiklik	F=1.68 Prob > F =0.193	F=3.74 Prob > F =0.028	F=1.20 Prob > F =0.307	
Model	F=0.88 Prob > F =0.499	F=5.63 Prob > F =0.000	F=4.52 Prob > F =0.001	

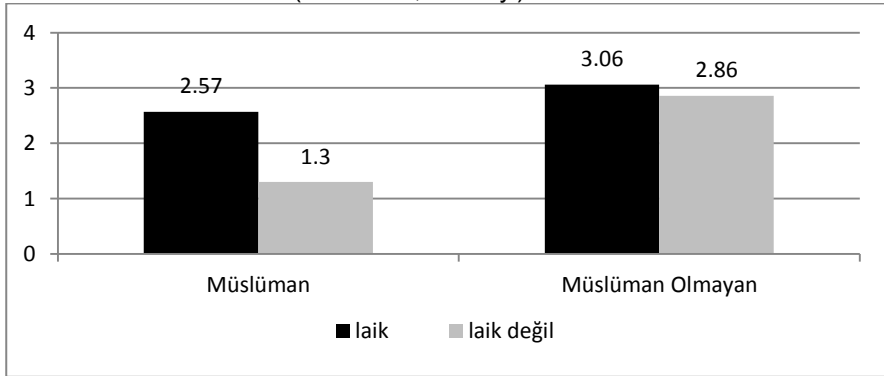
Çerçeve ve Aile Hukuku sektörlerinde istatistiksel analizlerle bulunan etkileri görselleştirmek için, laiklik ve Müslümanlığın etkisini gösteren Grafik 3 ve Grafik 4 oluşturulmuştur. Burada laiklik, ülkelerin anayasalarında laik olup olmadıklarıyla ilgili herhangi bir ibare bulunup bulunmamasıyla ölçülmüştür. Bu bakımdan İngiltere'de herhangi bir yazılı anayasa olmaması nedeniyle bu grafiklerdeki analizlerin dışında bırakılmıştır. Grafik 3'e bakıldığı zaman Müslüman laik ülkelerin⁵ ortalama değerlerinin laik olmayan Müslüman ülkelere oranla çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Aynı karşılaştırma Müslüman olmayan ülkeler için yapıldığında laikliğin hiçbir etkisi olmadığı görülmektedir. Bu durum bize laik Müslüman ülkelerin çerçeve kadın politikalarını benimseme ihtimalinin, laik olmayan ülkelere oranla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Örneğin, Ürdün ve Fas gibi İslamiyeti devlet dini olarak benimsemiş ülkelerin anayasalarında kadın erkek eşitliğinden bahsedilmemekte ve CEDAW imzalanmış olsa da çok önemli alanlarda çekinceler konulmuştur. Yani laiklik özellikle de anayasal laiklik, Müslüman ülkelerin genel toplumsal cinsiyet çerçeve politikalarının belirlenmesinde pozitif bir rol oynarken Müslüman

olmayan ülkelerde herhangi bir etki yaratmamaktadır. Bu etki Müslüman ülkelerde çerçeve politikalar için o kadar olumlu bir durum sergilemektedir ki, laik Müslüman ülkeler (7,71), Müslüman olmayan ülkelerin tamamının ortalamasından (6,87) bir ölçek puanı kadar daha yüksek ortalamaya ulaşmasına sebep olmuştur.

Grafik 3: Çerçeve Politikaların Müslüman ve Müslüman Olmayan Ülkelerdeki Ortalamaları (0=en kötü, 8=en iyi)

Grafik 4: Aile Hukuku Politikalarının Müslüman ve Müslüman Olmayan Ülkelerdeki Ortalamaları (0=en kötü, 4=en iyi)

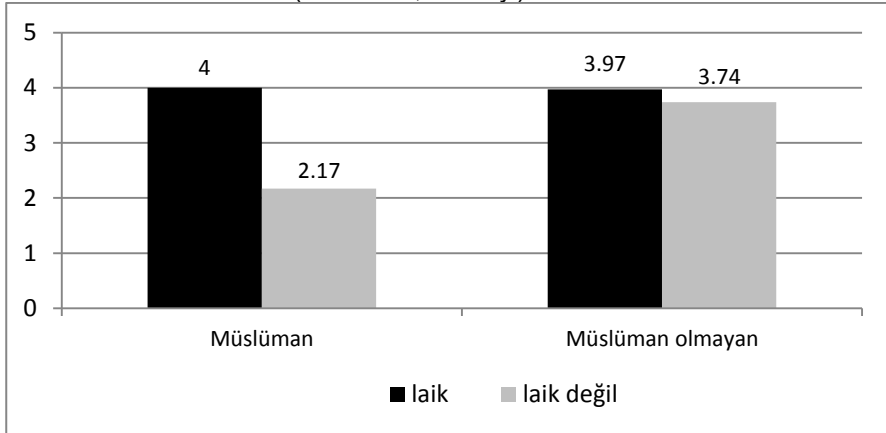

Grafik 4'te Aile Hukuku politikalarına bakıldığı zaman da benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Müslüman laik ülkelerin ortalaması Müslüman laik olmayan ülkelere oranla daha yüksektir. Laikliğin bu etkisi Müslüman olmayan ülkeler için de geçerlidir ama aradaki fark önemseneyecek kadar fazla değildir. Bu da laikliğin, Müslüman ülkelerin Aile Hukuku konusundaki performanslarını Müslüman olmayan ülkelere çok yakın seviyelere çıkartabildiğini göstermektedir. Örneğin; laik bir ülke olan Bosna Hersek Aile Hukuku bağlamında da evlenme yaşı, boşanma koşulları, soyadı kuralları, mülkiyet hakkı gibi konularda erkek ve kadının mutlak eşitliğine dayanan bir yasaya sahiptir (Bubic, 1998). Bunun

yanında İran ve Suudi Arabistan gibi İslami kurallar ile yönetilen ülkelerde ise Aile Hukuku kadınları erkekler karşısında güçsüz kılmaktadır. Bu konuda Jamal ve Langohr'un gösterdiği gibi İslamcı siyasi partiler kadınların özel hayatları ile ilgili olan düzenlemelere daha katı ve değişime kapalı şekilde yaklaştıkları halde, kadınların toplumsal hayata katılımı ile ilgili konularda daha esnek olabilmektedirler (Jamal & Langohr, 2010). Bu bakımdan Aile Hukuku politikalarının kadınların özel hayatlarını yönettiği ve çerçeve politikalarının da genel politikalar olması bakımından hem özel hem de toplumsal hayatla ilgili düzenlemeleri etkilediği düşünülürse, laikliğin bu iki politika sektörüne olan etkisi şaşırtıcı gelmemektedir. Aynı etkiyi doğurganlık ve aile içi şiddet politikaları için de beklememize rağmen Tablo 5'teki ANOVA analizi sonuçları bu beklentileri karşılamamıştır. Doğurganlık politikasında laikliğin etkisinin bulunmamasının sebebi, ölçeğin son bileşeninin kadın sağlığı ile ilgili hizmetlerin iletilmesiyle alakalı olması (Ör: hemşire ve ebe sayıları vb.) ve bu tür hizmetlerin ülkenin ekonomik durumu ile doğrudan bağlantılı olması olabilir. Bunu göz önüne aldığımızda bu ölçeğin son bileşenini analizden çıkartarak, yani sadece kürtaj ve doğum kontrolü ölçeklerini içeren ve laikliğin bu konulara olan etkisini inceleyen Grafik 5 oluşturulmuştur.

Grafik 5: Doğurganlık Politikalarının Müslüman ve Müslüman Olmayan Ülkelerdeki Ortalamaları (0=en kötü, 4=en iyi)

Not: Sadece kürtaj ve doğum kontrolü ölçeklerini içermektedir

Grafik 5'te de görüldüğü gibi, çerçeve politikalar ve Aile Hukuku politikalarında görülen laiklik etkisi, sağlık hizmetleri ile olan ölçeğin çıkarılmasından sonra kürtaj ve doğum kontrolü ile oluşturulan 5 puanlık yeni ölçekte tekrar görünür olmuştur. Yani Müslüman laik ülkeler doğurganlık politikaları konusunda da Müslüman ama laik olmayan ülkelere çok daha iyi performans sergilemektedirler. Ortalamalardaki bu farklılıklar, laiklik ve Müslümanlığın etkileşimini ölçen değişken için, ANOVA analizi sonucunda da istatistiksel olarak önemli bulunmuştur ($F=4.51$, $Prob > F=0.0369$). Bunun haricinde önceki analizlere benzer bir biçimde Müslüman laik ülkeler Müslüman olmayan

ülkelerden de ortalama değerlere bakıldığında daha başarılı performanslar sergileyebilmektedirler.

Bu analizler sonucunda, araştırmamız bu konu hakkında daha önce yapılan ve Müslüman ülkelerde laikleşme olgusunun kadınların özel ve aile hayatlarını ilgilendiren politikaların gelişmesinde pozitif bir rol oynadığı hipotezini doğrulamaktadır. Fakat laikliğin kadınların toplum hayatına katılmasını düzenleyen iş-yaşam dengesi, istihdam ve temsil politikaların geliştirilmesine bir etkisi bulunmamaktadır. Aile içi şiddet konusu ise özel hayatı ilgilendirmesine karşın laikleşme çabalarından etkilenmemektedir. Bunun bir sebebi, aile içi şiddet söz konusu olduğu zaman dini değerlerin ötesinde maskülen değerlerin, erkeğin güç ve kontrol aracı olarak kullandığı bir eylem olarak ortaya çıkması ve devletin bu konuyu uzun yüzyıllar boyunca ailenin özel alanı olarak görerek bu alana müdahale etmeyi reddetmesinden kaynaklandığı düşünülebilir (Walby, 2009). Bunun haricinde Müslüman ülkeler de kendi içlerinde farklı performanslar sergilemekte ve laik Müslüman ülkeler bazı kadın politikası sektörlerinde Müslüman olmayan ülkelere oranla daha başarılı performanslar gösterebilmektedirler. Bu açıdan bakıldığında özellikle Müslüman ülkelerde, kadınların özel hayatı ve aile hayatını ilgilendiren konularda daha eşitlikçi politikaların benimsenebilmesi için laikleşme çabaları ile anayasal ve yasal düzenlemelerin dini kurallardan arındırılması, olmazsa olmaz bir koşul olarak karşımıza çıktığı söylenmelidir.

Sonuç

Bu makalenin temel amacı Müslüman ülkelerde toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarındaki farklılıkları yeni veriler ışığında incelemektir. Bununla bağlantılı olarak Müslüman ülkeler hakkında klişeleşmiş bakış açılarını ve genelleme eğilimlerini de irdeleyerek, kadın politikalarının Müslüman ülkeler arasındaki varyansı, bölgesel, etnik ve din-devlet ilişkisi çerçevesindeki farklılıklar da göz önüne alınarak sistematik bir inceleme yapılmıştır. Bu araştırma, Müslüman ülkelere genel olarak bakıldığında, temsil politikaları hariç bütün politika sektörlerinde Müslüman olmayan ülkelere daha başarısız sonuçlar elde ettikleri ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra, Müslüman ülkelerin kendi aralarındaki farklılık düzeylerinin de azımsanmayacak ölçüde olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çerçevede uygulanan standart sapma ve varyans analizleri Müslüman ülkelerin de kendi aralarında büyük farklılıklar arz ettiği gerçeğini ortaya koymuştur. Bölgesel, etnik ve din-devlet ilişkisi gibi konuların da Müslüman ülkelerin kendi aralarında ortaya çıkan farklılıkların sebepleri olabileceğine dair çeşitli kanıtlara da rastlanmıştır ancak burada sunulan analizlerin bu alanda yapılacak çeşitli çalışmalarla genişletilerek daha kapsamlı hale getirilmesi uygun olacaktır. Burada özellikle Müslüman ülkelerde laikleşme olgusunun kadınların aile, kürtaj doğum kontrolü gibi özel konuları ve aile hayatlarını ilgilendiren politikaların gelişmesine olumlu etkiler yarattığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bu bakımdan bu makale, bu konuda araştırma yapmak isteyen akademisyenlere yol göstererek, Müslüman ülkeler arasında ortaya çıkan bu

varyansın sebeplerinin incelenmesini de içeren ve daha fazla sayıda değişkeni kapsayacak karşılaştırmalı çalışmalar ile derinlemesine vaka analizlerine duyulan ihtiyacı bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Bu araştırma sadece analizleri ve bulguları ile değil, yöntemi bakımından da literatüre katkı sağlamayı amaçlamıştır. Bu bağlamda bu araştırma için oluşturulan kadın politikaları ölçekleri tamamen orijinal olmakla birlikte akademisyenlerin, araştırmacıların bu konudaki çabalarına ön ayak olmayı da amaçlamıştır. Ayrıca bu araştırma, kadınlar üzerine kamu politikaları üretilirken sistematik yöntemler geliştirmenin önemini ve kadın politikalarının sadece gündeme düşen konularının dışında da önemli unsurlarının var olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda politika üretme sürecinde, kadın politikası kavramı bir çerçeve kavram olarak görülmeli ve sistematik olarak alt başlıklara indirgenmelidir. Diğer yandan bu çalışma sektörel ve konu odaklı yöntemlerin bir kombinasyonunu benimseyerek bir gerçeğe daha ilgi çekmiştir. Bu da ülkelerin kadın politikaları konusunda sergiledikleri performansların konudan, konuya veya sektörden sektöre çok büyük farklılıklar gösterebildikleridir. Bu bakımdan kadın politikası teriminin mutlaka çok boyutlu olarak incelenmesi ve klişeleşmiş görüş ve çıkarımlardan uzak durulması gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

Bu çalışma bir gerçeği daha araştırmacıların dikkatine sunmuştur. Uluslararası kuruluşlarca oluşturulan kadın erkek eşitliği ve toplumsal cinsiyet değerlerini ölçen endeksler yorumlanırken çok dikkatli olunmalıdır. Araştırmamızda sunduğumuz kadın politika sektörleri arasındaki keskin farklılıklar, toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusunun ve kadınlar üzerine üretilen politikaların değerlendirilmesi aşamasında konulara, sektörlere, alanlara veya kategorilere bölünerek incelenmesinin önemini kanıtlamıştır. Bu bağlamda bu ayrımı yapmayan ve kadın politikasını sadece tek boyutlu gibi gösteren araştırmaların vardığı sonuçların geçerliliğinin sorgulanması çok elzem bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

Notlar

- ¹ Ölçekler hakkında daha ayrıntılı bilgi makalenin yazarı ile iletişime geçilerek temin edilebilir.
- ² Bu tablonun İngilizce bir benzeri Social Indicators Research dergisinde yayınlanmıştır. Fakat makalenin içeriği ve analizleri yayınlanan makaleden tamamen farklıdır.
- ³ Bu ölçekler hakkındaki ayrıntılı bilgi www.womanstats.org sitesinden elde edilebilir.
- ⁴ Güç analizi bu web sitesi kullanılarak ölçülmüştür: <https://www.dssresearch.com/KnowledgeCenter/toolkitcalculators/statisticalpowercalculators.aspx>.
- ⁵ Laik Müslüman ülkeler Arnavutluk, Azerbaycan, Burkina Faso, Kırgızistan, Mali, Nijerya ve Türkiye'dir.

Kaynakça

- Afkhami M. (1995). *Faith and Freedom: Women's Human Rights in the Muslim World*. London: I.B. Tauris & Co Ltd.
- Aktürk Ş. (2007). Braudel'den Elias'a ve Huntington'a "Medeniyet" Kavramının Kullanımları. *Doğu Batı*, 41: 147-175.

- UNDP (United Nations Development Programme) (2003). *Arap İnsani Kalkınma Raporu 2003: Bilgi Toplumu Kurarken* (Arab Human Development Report 2003: Building a Knowledge Society). UNDP, Regional Bureau for Arab States.
- Ayata A.G. & Tutuncu F. (2008). Critical Acts without Critical Mass: The Substantive Representation of Women in the Turkish Parliament. *Parliamentary Affairs*, 61(3): 461-475.
- Beeman W.O. (2013). Iran's Islamic Republic. In Esposito J.L. & Shahin E.E: (Eds.), *The Oxford Handbook of Islam and Politics*. Newyork: Oxford University Press: page numbers.
- Bodman H.L. (1998). Introduction. In Bodman H. L. & Tohidi N. (Eds.), *Women in Muslim Societies: Diversity within Unity*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers: page numbers.
- Bubic S. (1996) Family Law in Bosnia and Herzegovina. In Bainham A. (Ed.), *The International Survey of Family Law 1996*. The Hague: Martinus Hijhoff Publishers: 51-68.
- Charrad M.M. (2001). *State and Women's Rights: The Making of Postcolonial Tunisia, Algeria & Morocco*. Ewing, NJ, USA: University of California Press.
- Davutoğlu A. (1997). Medeniyetlerin ben-İdrakı. *Divan*, 1997(1):1-53.
- Donno D. & Russet B. (2004). Islam, Authoritarianism, and Female Empowerment: What Are the Linkages? *World Politics*, 56(4): 582-607.
- Eissa D. (1999). Constructing the Notion of Male Superiority over Women in Islam. *Women Living Under Muslim Law (WLUML) Occasional Paper No.11*.
- Engineer A.A. (1996). *The Rights of Women in Islam*. New Delhi: Sterling Publishers.
- Esmer Y. (2003). Is there an Islamic Civilization. In R. F. Inglehart (Ed.), *Human Values and Social Change: Findings from the Values Surveys*. Leiden: Brill: 265-298.
- Esposito J.L. & Piscatori J.P. (1991). Democratization and Islam. *Middle East Journal*, 45(3): 427-440.
- Esposito J.L. & Voll J.O. (1996) *Islam and Democracy*. New York: Oxford University Press.
- Fish M.S. (2012). Islam and Authoritarianism. *World Politics*, 55 (1): 4-37.
- Htun M. & Weldon S.L. (2012). The Civic Origins of Progressive Policy Change: Combating Violence against Women in Global Perspective, 1975–2005. *American Political Science Review*, 106(3): 548-569.

- Hudson V.M.; Ballif-Spanvill B.; Caprioli M. & Emmett C.F. (2012). *Sex and World Peace*. New York: Columbia University Press.
- Hudson V.M.; Bowen D.L. & Nielsen P.L. (2011). What Is the Relationship between Inequity in Family Law and Violence against Women? Approaching the Issue of Legal Enclaves. *Politics & Gender*, 7: 453-492.
- Huntington S.P. (1993). The clash of civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3): 22-49.
- Huntington S.P. (1998). *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. London: Touchstone Books.
- Inglehart R. & Norris P. (2003). The True Clash of Civilizations. *Foreign Policy*, 135: 62-70.
- Inglehart R. & Norris P. (2004). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change around the World*. New York: Cambridge University Press.
- Jamal A. & Langohr V. (2010). The Politics of Passing Women-Friendly Legislation in Arab Parliaments. Paper presented at the International Studies Association Annual Convention, New Orleans.
- Keddie N.R. (1990). The Past and Present of Women in the Muslim World. *Journal of World History*, 1(1): 77-108.
- Lenski G. & Nolan P.D. (1984). Trajectories of Development: A test of ecological-evolutionary theory. *Social Forces*, 63(1): 1-23.
- Lewis B. (1990). The Roots of Muslim Rage. *The Atlantic*, 266(3): 47-60.
- Mazur A.G. (2002). *Theorizing Feminist Policy*. New York: Oxford University Press.
- Midlarsky M.M.(1998). Democracy and Islam: Implications for Civilizational Conflict and the Democratic Peace. *International Studies Quarterly*, 42(3): 485-511.
- Norton R.A. (2002). Civil Society and Prospects of Democratization in the Arab World. In Ibrahim S.E (Ed.), *Egypt, Islam and Democracy: Critical Essays*. Cairo: American University in Cairo Press: 245-266.
- Price D.E. (1999). *Islamic Political Culture, Democracy, and Human Rights A Comparative Study*. Westport: Praeger Publishers.
- Ratner R.S. (1980). The Policy and Problem: Overview of Seven Countries. In Ratner R.S. (Ed.), *Equal Employment Policy for Women*. Philadelphia: Temple University Press: 1-53.
- Said B.E.W. (2001). Cehaletler Çatışması. *The Nation*, 278(12): 11-14.

- Shaaban B. (1995). Muted Voices of Women Interpreters. In Afkhami M. (Ed.), *Faith and Freedom: Women's Human Rights in the Muslim World*. New York: Syracuse University Press: 61-77.
- Spierings N.; Smits J. & Verloo M. (2008). On the Compatibility of Islam and Gender Equality: Effects of Modernization, State Islamization, and Democracy on Women's Labor Market Participation in 45 Muslim Countries. *Social Indicators Research*, 90: 503-522.
- Stepan A.C. & Robertson G.B. (2003). An "Arab" More than "Muslim" Electoral Gap. *Journal of Democracy*, 14(3): 30-44.
- Stetson D.M. (2004). *Women's Rights in the USA: Policy debates and Gender Roles* (3rd ed.). London: Routledge.
- Sweeney S.E. (2006). Women's Human Rights: A Global Comparative Analysis. Doctoral Dissertation, Graduate School of Binghamton University State University of New York.
- Sweeney S.E. (2007). Government Respect for Women's Economic Rights: A Cross-National Analysis, 1981–2003. In S. Hertel & L. Minkler (Eds.), *Economic Rights: Conceptual Measurement and Policy Issues*. New York: Cambridge University Press: 233-266.
- Tessler M. (2002). Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries. *Comparative Politics*, 34(3), 337-354.
- Tohidi N. (1998). The Issues at Hand. In H. L. Bodman & N. Tohidi (Eds.), *Women in Muslim Societies: Diversity within Unity*. Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers.
- Toynbee A.J. (1965). *A Study of History*. New York: Oxford University Press.
- Walby S. (2009). *Globalization and Inequalities: Complexity and Contested Modernities*. London, UK: Sage Publications.
- Waylen G. (2008). Enhancing the Substantive Representation of Women: Lessons from Transitions to Democracy. *Parliamentary Affairs*, 61(3), 518-534.
- WEF (World Economic Forum) (2016). *Küresel Cinsiyet Uçurumu Raporu, Dünya Ekonomik Forumu* (Global Gender Gap Report). Internet adresi: <http://www.weforum.org/issues/global-gender-gap>. Erişim tarihi: 15 Şubat 2016
- Voll J.O. (2007). Islam and Democracy: Is Modernization a Barrier? *Religion Compass*, 1(1): 170–178.

Ek 1: Analizlere Dahil Edilen Ülkeler

Müslüman Ülkeler	Müslüman Olmayan Ülkeler		
1. Arnavutluk	1. ABD	1. Gürcistan	1. Norveç
2. Azerbaycan	2. Arjantin	2. Hırvatistan	2. Polonya
3. Bangladeş	3. Brezilya	3. İrlanda	3. Portekiz
4. Bosna Hersek	4. Burkina Faso*	4. İsrail	4. Singapur
5. Burkina Faso*	5. Etiyopya	5. Letonya	5. Slovenya
6. Cezayir	6. Gana	6. Meksika	6. Uruguay
7. Endonezya	7. Guatemala	7. Moldova	7. Yunanistan
8. Fas	8. Güney Afrika	8. Nijerya	8. Zambiya
9. Irak	9. Almanya	9. Güney Kore	9. Zimbabve
10. İran	10. Avustralya	10. Hindistan	10. Peru
11. Kırgızistan	11. Belçika	11. Hollanda	11. Romanya
12. Malezya	12. Beyaz Rusya	12. İngiltere	12. Ruanda
13. Mali	13. Bulgaristan	13. İspanya	13. Rusya
14. Mısır	14. Çek Cumh.	14. İsveç	14. Slovakya
15. Nijerya	15. Çin	15. İsviçre	15. Şili
16. Pakistan	16. Danimarka	16. İtalya	16. Tayland
17. Suudi Arabistan	17. Ermenistan	17. Japonya	17. Trinidad ve Tobago
18. Tanzanya	18. Estonya	18. Kanada	18. Uganda
19. Türkiye	19. Filipinler	19. Litvanya	19. Ukrayna
20. Ürdün	20. Finlandiya	20. Macaristan	20. Venezuela
	21. Fransa	21. Makedonya	21. Vietnam
			22. Yeni Zelanda

* Burkina Faso nüfusun yüzde 60'ı Müslüman yüzde 40'ı Hristiyan olması bakımından her iki gruba da dâhil edilmiştir.